

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvtudományi Tanszék

**Az agglutinációval keletkezett határozóragok helyzete
az ómagyar korban**

Témavezető:
Dr. Tóth Valéria
egyetemi tanár

Készítette:
Ternován Barbara
angol-magyar osztatlan tanárszak

Debrecen
2019

Tartalom

I. Bevezetés	3
II. A határozóragok keletkezési típusai; az agglutináció fogalma	3
III. Az agglutinációval alakult határozóragok rendszere és történetük	7
IV. Az agglutinációval keletkezett ragok helyzete és jellemzői az ómagyar korban	11
V. Esettanulmányok az agglutinációval keletkezett határozóragok köréből.....	19
1. A <i>-balól</i> ~ <i>-belől</i> és a <i>-ból/-ből</i> morféma problematikája	19
2. A <i>-val/-vel</i> határozórag problematikája	26
Irodalom	40

I. Bevezetés

Munkámban a magyar nyelv határozóragjainak egy fontos csoportját, az agglutinációval alakult ragokat kívánom áttekinteni, történeti és alaki jellemzőikre egyaránt hangsúlyt fektetve. A bemutatás során elsőként a határozóragok keletkezési típusait tárgyalom, s ezekkel kapcsolatban részletesen foglalkozom az agglutináció folyamatával, mivel a grammatikalizáció e típusa játszott szerepet a magyar határozórag-rendszer egy jelentős kategóriájának kialakulásában. Ezt követően az ilyen módon létrejött elemekről, azok történetéről szólok. Ennek alkalmával betekintést nyújtok e ragok keletkezési körülményeibe és folyamatába.

A szakirodalmi áttekintést követően önálló feldolgozásban mutatom be az e körbe vonható morfémák előfordulásait, illetve alaki jellemzőiket a szövegemlékeinkben, különös tekintettel néhány kései ómagyar kori kódexünkre. A bizonytalan, illetve valamilyen elméleti problémát, kérdést felvető elemek kérdésével önálló fejezetekben foglalkozom: esettanulmányt szentelek ezért egyrészt a *-balól/-belől* és a *-ból/-ből* morfémák ügyének, másrészt pedig a *-val/-vel* határozórag problematikájának. Az előbbit a névutó vagy rag státusz bizonytalansága miatt láttam célszerűnek részletes elemzésnek alávetni, az utóbbinak pedig a keletkezéstörténete (az agglutinációval alakult ragokhoz sorolása) vetett fel az önálló tárgyalást indokoltá tevő kérdéseket. A vizsgálatok történeti ívét biztosítandó s egyfajta kontrollanyagként a korai kis szövegemlékeket is bevonom az elemzéseimbe. Ezt a forrásanyag-bővítést főképpen az indokolhatja, hogy az agglutináció folyamata az egyes határozóragok esetében nem egyidejűleg és nem párhuzamosan zajlott le, s akár még az etimológiailag összetartozó ragok esetében is mutatkozhatnak jelentősebb eltérések a raggá válás ütemében. Így pedig egy nagyobb időintervallumot átfogó, s éppen a folyamat legproduktívabb időszakára irányuló vizsgálat feltétlenül indokolt lehet.

II. A határozóragok keletkezési típusai; az agglutináció fogalma

1. A magyar határozórag-rendszer igen gazdagnak tekinthető, ami nyilvánvaló összefüggésben áll a magyar nyelv agglutináló jellegével. A ma használatos ragok túlnyomó része kifejezetten korán, az ősmagyar, illetve az ómagyar korban alakult ki. Ezek között az elemek között elkülöníthetünk igékhez és névszókhoz kapcsolható toldalékokat, de e helyütt számunkra az utóbbi kategória a releváns. A névszóragok keletkezésének különböző okai lehetnek. Ezek között említhető meg például az alakok és funkciók közötti egyensúlyhiány, vagyis az a jelenség, hogy „nagyon kevés alaknak kell nagyon sok funkciót kifejeznie” (SÁROSI 2003a: 170). Az ősi, primer ragok ennek köszönhetően erősen

poliszém jellegűek voltak, ez az állapot azonban bizonyos idő után nem volt a kommunikáció szempontjából célszerű és fenntartható. Az erős poliszémia kiüszöbölése érdekében indult meg már az ősmagyar korban a ragrendszer bővülése. Ez a folyamat többféle módon is realizálódhatott, de a ragrendszer kialakulását és bővülését illetően alapvetően három keletkezéstörténeti típusról, kategóriáról szokás beszélni. Az eredeti primer ragok mellett a primer ragokból raghalmozással alakult újabb ragok és harmadik ragkeletkezési típusként az önálló jelentésű szavakból alakult ragok különíthetők el (BERRÁR 1967: 403). Ez utóbbi tekinthető a legjelentősebb kategóriának, mivel e folyamat eredményeként született a magyar ragrendszerben a legnagyobb számú új elem. Munkámban én magam is ezzel a folyamattal és az eredményeként létrejött ragokkal kívánok foglalkozni.

2. Fontos hangsúlyoznunk, hogy az önálló szóból magyarázható ragok keletkezése hosszú folyamatként ment végbe: a változás a kései ómagyar korban zárult le, de már az ősmagyar korban megindultak azok a folyamatok, amelyek eredményeképpen számos új elemmel bővült a ragrendszerünk (SÁROSI 2003a: 172). Az önálló szavak, illetve névutók raggá válásának három kritériumát jelöli meg a nyelvtörténeti szakirodalom: egyszótagú, hangrendileg illeszkedik, emellett egybeírandó az alapszóval (KOROMPAY 1991: 291). Már itt megjegyzem, de később részletesebben is utalok rá, hogy ez utóbbi kritérium nem tűnik a másik kettővel azonos súlyúnak, és az alkalmazása tévedésekhez vezet, ezért helyette megítélésem szerint másokra kell a figyelmünket irányítani.

A folyamatban, mivel nem hirtelen következett be a ragként funkcionáló elemek kialakulása, különböző stádiumokat szokás elkülöníteni. Kezdetben a helyviszonyt egy szerkezet fejezte ki, melynek mindkét tagja önálló jelentéssel bírt, pl. **ház belen* 'ház belsejében', melynek egyik eleme rendszerint tartalmazta valamelyik primer helyviszonyt jelölő ragot (az említett példában: *bél* 'belső rész' főnév + *-n* locativusrag). Ezt követően a hangsúly fokozatosan áttevődött az első szótagra, melynek következtében a második tag a hangsúlytalan pozíció miatt elkezdett rövidülni, az eredeti jelentése elhomályosult, s a konkrét elsődleges jelentése helyett a viszonyjelentése lett a meghatározó. Az is előfordulhatott, hogy az eredeti szó jelentése megváltozott, sőt esetleg a szó végleg el is tűnt a nyelvből. Ennek következtében az ilyen szerkezetek esetében tulajdonképpen nem is igen beszélhetünk két önálló szóról, sokkal inkább egy önálló szó és egy névutó kapcsolatát láthatjuk bennük. Ahhoz, hogy ez a módosulás megtörténjen, arra volt szükség, hogy a szerkezet tagjai közötti kapocs meglazuljon, s egyik eleme alaki vagy jelentésbeli változáson menjen át. A *bél* szó például eredeti jelentésében már csaknem kiveszett a nyelvünkől, s ezt, illetve a fentebb idézett formát is már csupán a *dió bele* típusú szerkezetek őrzik. Ez az állapot (az tudniillik, hogy a szerkezetnek az első eleme önálló szó, a második

pedig viszonyjelentéssel bíró névutó) viszonylag sokáig maradt fenn, ezért az így keletkezett ragokat névutói eredetű ragoknak is nevezik. A jelentésbeli változást követően végül bekövetkezik az alaki redukció, illetve az alapszóval történő egybeírás, emellett többnyire a hangrendileg illeszkedő formák kialakulása is. A folyamat a szakirodalom szerint teljes egészében akkor zárul le, amikor ezek a raggá váláshoz szükséges kritériumok maradéktalanul teljesülnek.

A nyelvemlékeinkben találkozhatunk olyan esetekkel, amelyeknél egyértelműen megállapítható, hogy az adott morféma kapcsán már ragról beszélhetünk, míg másoknál bizonyos mértékű ingadozást figyelhetünk meg, s ez bizonytalanná is teheti a kérdésben hozott döntésünket, állásfoglalásunkat. A Halotti beszéd *miloftben* szóalakját látva például azt találjuk, hogy a todalékelemet illetően egyértelműen bekövetkezett a jelentésabsztrahálódás (a *-ben* elemnek tehát nem konkrét, csupán viszonyjelentése van) és a hangalaki redukció is (egyszótagúvá vált a morféma), az illeszkedés azonban még nem történt meg. Az ilyen jellegű bizonytalanságokra ZSILINSZKY ÉVA is felhívja a figyelmet (1991: 455). Meg kell azonban ezzel összefüggésben azt is jegyezni, hogy az egybeírás (amire a szakirodalom ugyancsak szokott a raggá válás feltételei között utalni) nem lehet perdöntő kritérium e kérdésben, hiszen pl. a Halotti beszédben jónéhány bizonyosan ragként funkcionáló elem az alapszavától külön írva szerepel (*muga nec*), míg egyes névutói státuszú elemeket viszont egybeírt a szöveg lejegyzője (pl. a *vilagbele*, *nugulmabeli*, *uruzagbele*; *timnucebelevl* névutós szerkezeteket). Emellett az egybeírással kapcsolatos bizonytalanság abban is remekül kimutatható, hogy ugyanazon todalékelemek egy nyelvemléken belül mindkét formában megjelennek, ahogyan erre BENKŐ LORÁND is utal, pl.: HB. *gimilsftwl*, *ildetuivl*, de: *gimilce tvl*, *iften tvl*; *halalnek*, de: *muga nec* (1980: 232). Hasonlóképpen: a todalékelem illeszkedő változatának a kialakulása sem olyan nyomós kritérium a rag státusz szempontjából (hiszen ma is vannak egyalakú ragjaink), mint a jelentésabsztrahálódás és a hangalaki redukció. Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódóan még egy szempontra érdemes utalnunk: látva, hogy például a *-nak/-nek* todalékelem kizárólag a Halotti beszédben nem illeszkedik, és minden más korai szövegemlékünkben két alakkal él, ez a körülmény arra enged következtetni, hogy e jelenség kapcsán nem csupán időbeli, hanem nyelvjárásbeli eltérésekkel is feltétlenül számolnunk kell (BENKŐ 1980: 231).

3. Arra, hogy egy rag önálló szóból, agglutinációval alakult, több bizonyíték is utal, ráadásul ezek némelyikét a mai nyelvi jelenségek között is ott találjuk mint igazoló tényezőket. Különleges sajátosság a személyes névmási határozószó megléte, például: *-ban/-ben* → *benne*; *-ról/-ről* → *róla* (ugyanaz a névutóknál is megfigyelhető: *alatt* → *alatta*). Ez azonban csupán a régen keletkezett ragokra jellemző, a később alakult *-kor*, *-szer* esetében nincs a nyelvünkben

ilyen párhuzam (megjegyzem: szemantikailag ez nem is feltétlenül minden esetben lehetséges). Az említett alakok azt mutatják, hogy a névutók esetében kétirányú változást figyelhetünk meg. Egyrészt elvesztették önállóságukat, melynek következtében ragok alakultak belőlük, másrészt pedig ők maguk is toldalékokat vettek fel, így egy új rendszerhez kapcsolódtak (KOROMPAY 1991: 289, lásd még BERRÁR 1967: 411). Másik nyilvánvaló bizonyíték az önálló szóból való eredetre az lehet, ha kimutatható az a lexéma, amelyből az adott rag keletkezett: pl. *-ban/-ben*, *-ba/-be*, *-ból/-ből* <: *bél* 'belső (ház)rész'; *-tól/-től* <: *tő* 'közelség'; *-szor/-szőr/-ször* <: *szőr* 'sor, rend' (KOROMPAY 1991: 290). Nem szabad azonban azt sem elfelejtenünk, hogy ezek a morféimák nagyon régi elemei a ragrendszernek, tehát számos helyen bizonytalanság merülhet fel az eredetükkel kapcsolatban (lásd pl. a *-val/-vel* ügyét), emellett olyan eset is előfordul, hogy már csak magát a toldalékot lehet elemeire bontani, s az eredeti szó nem lelhető fel a szókincs elemei között. Az alapszó a legtöbb határozórag esetében azonban rekonstruálható akkor is, ha ma ez a forma már nem él a nyelvünkben: *-tól/-től* < *tő* 'közelség'; *szor/-szőr/-ször* < *szőr* 'sor, rend'; *-kor* < *kor* 'eltelt idő'; *-ra/-re*, *-ról/-ről* < **roy* 'közelség' vagy ug. **raŋs* 'felszín'; *-nak/-nek* < ur. **nä* 'ez'; *-hoz/-höz/-höz* < ug. **kučs* 'oldal, szél'; *nál/-nél* < ug. **nä* 'közelség'. Azonban ezeket az elemeket kiemelt óvatossággal és körültekintéssel kell kezelnünk, mivel kifejezetten nagyfokú a bizonytalanság velük kapcsolatban, ez pedig arra mutat – ahogyan azt KOROMPAY KLÁRA is jelzi –, hogy „a megszilárdult ragos alakulatok rendkívül régiek. Előfordul az is, hogy a hajdani ragos névszó morfematikai szerkezetéből csak a rag elemezhető világosan: *-ért* < *-t* locativus rag; a korábban említett paradigmatis megfelelés azonban a rag idetartozását kétségtelenné teszi” (1991: 290). Mindezek figyelembevételével a ragelőzményként jelen lévő névutói alakok az ősmagyar kor idején a következőképpen adhatók meg: **belen*, **belé*, **belől*; **royá*, **royol*; **naya*; **tüyül* ~ **tübü*; *nek*; *ért*; *szērēn*, *szērt*; *koron*, *kort*.

Természetesen nem véletlen, hogy az új elemek éppen a névutók felől érkeztek a nyelvünkbe. Az uráli nyelvek sajátossága az, hogy a bővítmény megelőzi az alaptagot, illetve az, hogy a főhangsúly az első szótagra esik. Ez a két körülmény elősegítette azt, hogy a hangsúlytalanná váló második tag idővel elveszítse önálló jelentését, és egybeolvadjon az őt megelőző elemmel. Végül pedig az a körülmény sem mellékes, hogy az ugor nyelvekre jellemzően a névutó ragtalan névszóhoz járul, így nem választja el a két elemet éles határ (pl. jelek, ragok), ami pedig jó lehetőséget biztosít az összeolvadáshoz. Ez a folyamat jelen van tehát a szakirodalom szerint egészen az ősmagyar kor elejétől, ám kibontakozni majd csak a kor második felétől kezd (vö. KOROMPAY 1991: 290).

A névutóknak ez a fejlődése alapvető változást hozott az akkor meglévő rendszerben, s ennek egyfajta ellensúlyozásaként megindult a névutók újratér-

melődése. Ezt a folyamatot ZSILINSZKY ÉVA a következőképpen jellemzi: „a mind differenciáltabb viszonyjelentés kifejezésének igénye újabb névutók létrejöttéhez vezet, ezek alkotásában pedig már részt vesznek a raggá vált korábbi névutók is” (1991: 456). Ez a folyamat hívta életre például a *számból, számba, számára, részére* stb. névutóinkat (ezek történetéhez lásd ZSILINSZKY 1992: 701–702).

4. Az ősmagyar kor elején a ragrendszerben meglévő elemeket alapnyelvi örökségnek, ősi, primer elemeknek tekinthetjük. Ezek a ragok azonban – mint ahogyan azt fentebb említettem – nem sokáig tudták kielégíteni a növekvő és a viszonyok jelentésében is kiszélesedő nyelvi igényeket, így egy lassú, de gyökeres átrendeződés vette kezdetét. A korban alapvetően C típusú, kevésbé differenciált elemeket fedezhetünk fel a ragrendszerben, melyek zárt szisztémát alkotnak. A határozói viszonyokat ez idő tájt ugyanakkor ragok, névutók és határozószók is kifejezhették. Az első kettő között szoros funkcionális kapcsolat áll fenn, használatuk számos esetben rokonságot mutat. Egymást kiegészítve léteztek, és nem zárható ki az sem, hogy egyes nyelvjárási területeken a névutók alkalmazása volt domináns a ragos névszókkal szemben. Ennek következtében két folyamat indulhatott el: raggá váltak a leggyakoribb névutók, ezáltal pedig az eredeti primer ragok funkciója módosult, használatuk szűkebb körű lett. Érdemes azonban megemlíteni azt is, hogy a poliszémiát így sem sikerült teljesen kiküszöbölni: számos így keletkezett ragunk esetében több jelentéssel is számolnunk kell: a *-nál/-nél* és a *-tól/-től* ragok például kifejeznek konkrét helyviszonyt (pl. JókK. 066/22: *aztálnal*, 063/13: *fewlttewl*) és elvont jelentéstartalmat (pl. JókK. 005/05: *tanusaganal*, 132/02: *buzgosagtol*) egyaránt.

III. Az agglutinációval alakult határozóragok rendszere és történetük

1. Az agglutinációval keletkezett ragok egy részének a története az ősmagyar kor második felében kezdődik: ezek ez idő tájt bizonyosan kialakultak, mint-hogy legkorábbi szövegelemleinkben már ott találjuk őket (bár még nem feltétlenül az itt megadott illeszkedő változatban, de erről majd később ejtek szót): *-nak/-nek*, *-ban/-ben*, *-tól/-től*. A *-nak/-nek* elem a Halotti beszédben ugyan még egyalakú (s csak a palatális *-nek* változata használatos: *muga nec*, *foianec*), a másik három korai szövegelemleinkben azonban kivétel nélkül illeszkedik, pl. ÓMS. *viragnac*. Ezenkívül az egybeírás is – mint nem túl meghatározó kritérium – általánosnak tekinthető, ez alól pár kivétel akad csupán (pl. HB.: *muga nec*). A *-ban/-ben* toldalékunk előzménye a **belen* névutó, ez azonban már a korai ómagyar kori emlékeinkben sem található meg, így a raggá válás ezt megelőzően ugyancsak bizonyosan bekövetkezett. Mivel ez a folyamat ennyire korán lezajlott, nehéz megmondani, pontosan hogyan ment végbe. Elképzelhető

szabálytalan alaki rövidülés, illetve a *benne* névmás változását követően analogikusan is kialakulhatott (KOROMPAY 1991: 291). Fontos megemlítenünk, hogy az ehhez a ragszaládkhoz tartozó (tehát belső helyviszonyt kifejező) *-ba/-be*, *-ból/-ből* elemek a korai ómagyar kor elején még névutói alakban szerepelnek a nyelvemlékekben, pl. HB. *nugulmabeli*, *uruzagbele*; *timnucebelevl*. Az ősmagyar korban jött létre végül a *-tól/-től* rag is, amely a korai ómagyar kor szövegemlékeiben már feltétlenül egyszótagú, az alaki redukción átesett elemként jelentkezik: pl. ÓMS. *fyodumtul*. E nyelvi elemnél nehézséget okoz ugyanakkor az *u - ú* és *ü - ű* hangok adott korszakban szokványos azonos (*u*-val, *v*-vel történnő) jelölési módja (pl. ÓMS. *Walasth vylagumtul sydou fyodumtul ezes urumemtuul*), mivel így az illeszkedés kérdésében nem tudunk döntésre jutni.

2. Akadnak olyan elemek is az ómagyar kor határozórag-rendszerében, melyek kialakulásának megítélése – részint a *-tól/-től* kapcsán már jelzett probléma miatt – korántsem egyértelmű. Ilyennek tekinthetők a *-hoz/-höz/-höz*, a *-ról/-ről*, illetve a *-nál/nél* ragok. Ezekben az esetekben ugyanis a betűérték többféleségéből adódó bizonytalan olvasat miatt az illeszkedés nem (vagy nem minden esetben) bizonyítható. Ezt a kritériumot egyébként is óvatosan kell kezelnünk, s erre a körülményre KOROMPAY KLÁRA is felhívja a figyelmet: „az illeszkedés ténye például tökéletes egyértelműséggel utal a raggá válás befejeztére; ugyanakkor az illeszkedés hiányából korántsem következik a névutójelleg, hiszen nem illeszkedő névszóragokkal egyes nyelvjárásokban máig számolhatunk” (1991: 291). A később alakult ragok esetében szintén azt tapasztaljuk, hogy nemcsak a nyelvjárási használatra, hanem a köznyelvre is jellemző az egyalakúság: ilyenek például a *-kor*, *-ig*, *-ként* ragok.

Összességében ezért azt kell ismételtelen hangsúlyoznunk, hogy a raggá válás kapcsán a jelentésabsztrahálódás (a konkrét jelentésből a viszonyjelentés kialakulása), illetve az alaki redukció (az egyszótagúvá válás) tekinthető általánosan és objektíven érvényesíthető kritériumnak, az illeszkedést önmagában mindig kritikus szemmel kell nézni (és nem szabad némileg történetietlen módon az adott morfológiai elem későbbi, pl. mai nyelvi státuszával, alaki jellemzőivel összemérni az ómagyar kori helyzetét és sajátosságait), az egybeírás kérdése pedig – a korabeli írásszokások e téren is megnyilvánuló kiforratlansága miatt – a korai ómagyar korban véleményem szerint egyáltalán nem vehető meghatározó módon figyelembe.

Az ómagyar kor elején mindazonáltal az ősmagyar korinál jóval letisztultabb funkciókkal és precízebb, szűkebb jelentéskörrel találkozhatunk a legtöbb rag esetében. Ennek hátterében olyan motivációk állhatnak, mint például a relatív egyensúly megteremtése funkciók és alakok között, emellett az úgynevezett „ideális alakú” toldalékok létrehozása, vagyis az a törekvés, hogy azok se túl rövidék (mint a primer ragok), se túl hosszúak (mint a névutók) ne legyenek

(vö. SÁROSI 2003b: 369). A raggá válás folyamatát bizonyos tényezők elősegítették, míg mások pedig gátolták. Elősegíti a korai raggá válást többek között az adott elem kifejezetten gyakori előfordulása, használata. Ezzel magyarázható a *-ban/-ben* korai raggá válása, míg a ragesalád *-ba/-be*, *-ból/-ből* elemei a korai ómagyar kor elején még névutóként jelentkeznek (bár az utóbbi kapcsán a helyzetet érdemes differenciáltabban szemlélni; lásd erről később). Kialakulást elősegítő tényező emellett az elem funkciógazdagsága. Ez azt jelenti, hogy az erősen poliszém elemek hamarabb átesnek a raggá válás folyamatán, ahogyan ezt például a *-tól/-től* ragunk esetében is látjuk. Végül bizonyos alaki mozzanatok is szerepet játszottak a folyamatban: a korban gyakori elem volt a γ , illetve β hang, melyek hangzóközi helyzetben könnyen kiestek, így siettetve az alaki redukciót: pl. **royá > roá > rĕá > rá ~ ra*.

A korai ómagyar korban az agglutináció folyamatával, a raggá válás stádiumaival kapcsolatban jellegzetes átmeneti kép tárul elénk. Találunk ugyanis olyan elemeket, melyek már egyértelműen ragként funkcionálnak, számos helyen azonban még egyfajta átmenet mutatkozik meg az adott nyelvi elem névutói és rag státusza között. Ezt figyelhetjük meg pl. a *-ra/-re* esetében, ahol a jelentésabsztrahálódást és a hangalaki redukciót követően az illeszkedés a 12. század végére alakul ki, az egybeírás pedig csak a 13. század végén lesz általános. Az *-ért* elem ez idő tájt még külön írva áll (HB. *lilki ert*), illetve kései fejlődése miatt illeszkedő párja nem is alakul ki, így viszonylag kevés kritérium áll rendelkezésünkre a két fázis (a névutói, illetve a rag stádium) közötti elhatároláshoz. Emellett a *-szĕr* fejlődése is a korai ómagyar korban indul meg.

Egyértelműen névutóként találjuk meg viszont a *-belé ~ -beli* formát; vö. HB. *vilagbele*, a kései ómagyar kor elején azonban már illeszkedő ragként szerepel (pl. JókK. 080/08: *ablakba*). Ehhez hasonlóan a *-ból/-ből* is előrehaladott állapotban van az agglutinációs folyamatban, esetében a raggá válás a korai és a kései ómagyar kor határán következik be, HB. *timnucebevel*, de JókK.: *halalbol*, *langbol*. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy még a Jókai-kódexben sem kizárólagos az egyszótagú alak használata (vö. KOROMPAY 1991: 306–308), sőt a *-balól ~ -belől* formák egyáltalán nem tekinthetők ritkának e nyelvemlékünkben. Mindezek a példák azt mutatják, hogy a rendszer ekkor még lezáratlan, különféle fejlődési stádiumok élnek egymás mellett. A ragok pontos számát éppen emiatt nagyon nehéz lenne megmondani. Kétségtelen, hogy az eredeti ragok visszaszorulóban vannak, és bizonyos funkciókra korlátozódnak: az *-n* locativusrag például a valaminek a felületén levés kifejezésére foglalódik le.

Alapnyelvi örökség a magyar nyelvben az irányhármasság elve, mely végig megmarad, s az újonnan kialakuló elemek is igyekeznek ebbe a rendszerbe beleilleszkedni (lásd például *-ban/-ben*, *-ba/-be*, *-ból/-ből*). Amennyiben ugyanabból

a szóból nem jött létre mindhárom irányt kifejező forma, a különböző előzményekből származó ragok kiegészítik egymást: például *-nál/-nél, -hoz/-höz/-höz, -tól/-től*. Ami a hangtani felépítést illeti, ekkor már a legtöbb testes toldalék saját magánhangzóval rendelkezik, ami az illeszkedés miatt fontos körülménynek tekintendő. A palato-veláris illeszkedés előrehaladott állapotban van, emellett a középső nyelvállású rövid magánhangzót tartalmazó toldalékok egységesen a háromalakúság felé vezetnek (*-hoz/-höz/-höz*).

3. A kései ómagyar korban tovább folytatódnak az alaki redukciós folyamatok. A *-ba/-be* toldalékunk is ekkorra nyeri el végleges formáját, feltehető fejlődését a következőképpen adhatjuk meg: *-belé > -belē > -bel > -bé > -bē > -be*, bár az efféle módosulások távolról sem feltétlenül ilyen lineáris rendben realizálódtak. A *-ból/-ből* alakulása azonban tovább elhúzódik, a Jókai-kódexben nemcsak hogy a hosszú *belől* formát is fellelhetjük, hanem – névutóknál egyedülálló módon – az illeszkedő *balól* változatát is megtaláljuk (pl.: 43: *langbalol*). Mivel ennek a morfémanak a sajátos jellemzőiről önálló egységben szöveg, itt e kérdést nem boncolgatom tovább.

Az illeszkedés három típusa is a kései ómagyar korban teljesebben ki. Elkülöníthetünk egyalakú, tehát nem illeszkedő ragokat (*-kor, -ért*), kétalakú ragokat, ahol a palato-veláris illeszkedés (*-ban/-ben, -ba/-be, -ból/-ből, -ról/-ről, -ra/-re, -nak/-nek, -nál/-nél, -tól/-től*) megfigyelhető, illetve háromalakú ragokat, ahol a palatális alaknak labiális és illabiális változata is van (*-szor/-ször/-ször, -hoz/-höz/-höz*) (vö. KOROMPAY 1992: 370). A palato-veláris illeszkedés már a korai ómagyar korban is érzékelhető, azonban nyelvjárási különbségek miatt az előfordulás és gyakoriság nagymértékben különbözhet. A folyamat szorosan összekapcsolódik a rövidüléssel, a *-balól/-belől* esetében például meg is előzte azt. A labiális-illabiális illeszkedés szintén mutat némi bizonytalanságot. A *-hoz/-höz/-höz* alakról igen kevés rendelkezésre álló adatunk van, s látható, hogy ez a jelenség nem régóta jellemző a nyelvemlékekben, bár a Bécsi-kódexben már 100%-os illeszkedés figyelhető meg e morféma esetében. Hasonlóan ingatag a *-szor/-ször/-ször* helyzete is, egységes használata inkább csak „egyes nyelvjárások kivételes jellegzetessége volt” (KOROMPAY 1992: 372).

A raggá válási folyamatok a kései ómagyar korban zárulnak le, a középmagyar korban jelentős változás e téren már nem történik. Ez a fejlődés ugyanakkor – mint jeleztem is – elindít egy újabb folyamatot: a raggá vált névutók helyén ugyanis egyfajta hiány lép fel, s az egyes funkciók betöltésére ennek következtében újabb elemek keletkeznek. Összességében pedig azt kell hangsúlyoznunk, hogy az önálló szavakból alakult határozóragok a ragrendszerünk jelentős részét képezik, melyeknek ma is kétségkívül kiemelt szerepe van az agglutináló magyar nyelv életében.

IV. Az agglutinációval keletkezett ragok helyzete és jellemzői az ómagyar korban

1. Az agglutinációval keletkezett, korábban bemutatott határozóragok előfordulási gyakorisága a régi magyar nyelvben (csakúgy, mint napjainkban) igen változó képet mutat. Az alábbiakban több ómagyar kori nyelvemlékünkben, a korai ómagyar korból származó kis szövegemlékekben, illetve a 14. század végén létrejött (de csak 15. századi másolatban ránk maradt) Jókai-kódexben vizsgálom meg e ragok helyzetét, majd a valamilyen szempontból különleges helyzetű elemekkel önálló egységekben és több forrás bevonásával részletesebben is foglalkozom. A vizsgálataim elsősorban az ómagyar kori kódexek helyzetének jellemzésére irányulnak, ezek közül is hármat emeltem ki, a Jókai-kódexet, az Apor-kódexet, illetve a Guary-kódexet, de a korai kis szövegemlékeinkben szereplő alakokat fontos kontrollanyagként használom fel. A Jókai-kódex kapcsán JAKAB LÁSZLÓ számítógépes nyelvtörténeti adattárát használtam forrásként (JAKAB 2009), a másik két kódex esetében a JAKAB LÁSZLÓ és KISS ANTAL által készített adatbázis szolgált alapul (JAKAB–KISS 1994, 1997). A korai kis szövegemlékek szövegét és olvasatát pedig BENKŐ LORÁND Árpád-kori szövegemlékeinkről készült monográfiájából merítettem (BENKŐ 1980).

Az alábbi táblázatokban azt mutatom be, hogy a vizsgált nyelvemlékekben milyen előfordulási gyakorisága van az adott ragoelemeknek. A kis szövegemlékek esetében + jellel jelzem, hogy az illető rag (bármilyen alakváltozatban) megvan-e a nyelvemlékben, illetve az adatokat ugyancsak feltüntettem. Ezt követően a három kódexben vázolom fel az említett morfémák előfordulásait. A *-val/-vel* ragot mindkét táblázat alján szerepeltettem, elkülönítve a többi elemtől, mivel ennek az idetartozása megítélésem szerint bizonytalan.

Határozó-
rag típusa

Korai kis szövegmélekek

	Halotti beszéd (1120 k./1192-95)	Ómagyar Mária- sira- lom (1250 k./1300 k.)	Königsbergi töredék és szalagjai (1200 k./1350)	Gyulafe- hérvári sorok (1250 k./1310 k.)
1	<i>-nak/-nek</i> (genitivus)	+ (<i>halalnec</i> 2x, <i>pukulnec</i>)	+ (<i>viragnac</i> , <i>iumhumnok</i>)	+ ¹
2	<i>-ban/-ben</i> (inessivus)	+ ²	+ (<i>uleben</i>)	+ ³
3	<i>-ra/-re</i>			
4	<i>-nak/-nek</i> (dativus)	+ (<i>kinek</i> , <i>fianec</i> , <i>muga nec</i>)	+ (<i>fymeonnok</i> , <i>fyomnok</i> , <i>mogomnok</i>)	
5	<i>-ról/-ről</i>			
6	<i>-ba/-be</i> (illativus)	+ (<i>vilagbele</i> , <i>nugulmabel</i> <i>e</i> , <i>uruzagbele</i>)	+ (<i>egembelu</i>)	
7	<i>-ért</i>	+ (<i>lelic ert</i> , <i>lilki ert</i>)		
8	<i>-tól/-től</i>	+ ⁴	+	+

¹ A Gyulafehérvári sorokban előforduló adatok a következők: *walacknok* (3x), *eleeknek*, *ehezeucnec*, *tonohtuananac*, *aschunnac*, *nepenech*, *uarasanac*, *fianach*, *halalanoch*, *igen(e)c*, *miuin(e)c*.

² A Halotti beszédben előforduló adatok a következők: *miłoftben*, *paradijumben*, *gimiljben*, *iovbem*, *kebeleben*.

³ A Gyulafehérvári sorokban előforduló adatok a következők: *habrosagben*, *koorsagbon*, *sciuksegeben*, *ielentuiben*, *tonosagaban*, *kepeben* (2x).

			(<i>vylagomtul,</i> <i>fyodomtul,</i> <i>urume(m)tul</i>)	(<i>kezdetuitul</i>)
9	<i>-ból/-ből</i>	+	+	
		(<i>timnucebel</i> <i>evl</i>)	(<i>buabeleul</i>)	
10	<i>-hoz/-hez/-</i> <i>höz</i>	+	(<i>ozchuz,</i> <i>uromchuz</i>)	
11	<i>-nál/-nél</i>			
12	<i>-ba/-be</i> (<i>inessivus</i>)			
13	<i>-kor(on)</i>			
14	<i>-ban/-ben</i> (<i>illativus</i>)			
15	<i>-val/-vel</i>	+	+ ⁵	+
		(<i>zumtuchel</i> <i>2x, halalaal,</i> <i>kegilmehel</i>)		(<i>zaiauval,</i> <i>scemehelel</i>)

	Határozó- rag típusa	Jókai-kódex (1372 u./ 1448k.)	Apor-kódex (15. század vége, 16. század eleje)	Guary- kódex (1508 e.)
1	<i>-nak/-nek</i> (<i>genitivus</i>)	578	705	621
2	<i>-ban/-ben</i> (<i>inessivus</i>)	376	566	8
3	<i>-ra/-re</i>	266	137	163

⁴ A Halotti beszédben előforduló adatok a következők: *gimilcictul, gimilcetvl, gimilftwl (2x), iftentvl, ildetuitvl, kinzotvjtatvl.*

⁵ Az Ómagyar Mária-síralomban előforduló adatok a következők: *buol, kunuel, fcegegkel, ualallal, halallal, kynaal, fyaal.*

4	<i>-nak/-nek</i> (dativus)	166	221	161
5	<i>-ról/-ről</i>	134	68	57
6	<i>-ba/-be</i> (illativus)	119	146	142
7	<i>-ért</i>	115	42	58
8	<i>-tól/-től</i>	85	135	69
9	<i>-ból/-ből</i>	72	126	105
10	<i>-hoz/-hez/- höz</i>	37	36	41
11	<i>-nál/-nél</i>	15	5	13
12	<i>-ba/-be</i> (inessivus)	15	38	302
13	<i>-kor(on)</i>	3	7	0
14	<i>-ban/-ben</i> (illativus)	2	12	2
15	<i>-val/-vel</i>	380	233	218

Mindenekelőtt azt kell hangsúlyoznunk, hogy a két nyelvemlék-csoport közötti viszonylag nagy időbeli eltérés és főképpen a jelentős területi különbség együttesen magyarázza a bennük előforduló határozóragok nagyságrendjében mutatkozó igen jelentős eltéréseket.

A fenti táblázatból más oldalról pedig azt is láthatjuk, hogy a kései ómagyar kori kódexekben, illetve a korai ómagyar kori szövegemlékeinkben mennyire más típusú határozórag-készlet található. Alapvetően ez a jó 200 év (sőt ha a másolatokat tekintjük kb. 250 év), ami a nyelvemlékek keletkezése között fennáll, nem feltétlenül jelentene számottevő különbséget, ha a későbbi időszakokban vizsgálódnánk, de a határozóragok alakulásának e fontos időszakában hatalmas időbeli eltérésnek számít, s ezt a táblázat adatai is tanúsítják.

A kódexekben vizsgált 15 rag közül a Halotti beszédben csupán 8 fordul elő valamilyen (olykor névutói) formában, az Ómagyar Mária-siralomban 6, a Königsbergi töredék és szalagjaiban 3, a Gyulaféhérvári sorokban szintén 3, és persze ezek is sokkal kisebb számban jelentkeznek, mint a kódexekben, ami a korai kis szövegemlékek rövidegéből egyébként is egyértelműen adódik.

A kódexek korának magyar nyelve már pusztán e nagyvonalú összevetés alapján is jóval komplexebb toldalékkészletről tanúskodik, mint amit a korai ómagyar kori nyelvemlékekben tapasztalhatunk. Ez idő tájt jórészt már jellemző a ragjelleg, azaz a legtöbb önálló szóból agglutinálódott elem már nem névutóként, hanem ragként jelenik meg.

A következőkben a ragok kódexekbeni előfordulásának gyakorisági rendjében mutatom be a kódexekben és a korai kis szövegemlékekben az agglutinációval alakult határozóragok alaki sajátosságait. Ettől a bemutatási rendtől csak abban az esetben térek el, ha azt a ragok etimológiai vagy funkcionális összefüggései úgy kívánják.

2. A vizsgálat során a leggyakoribb ragnak a *-nak/-nek* bizonyult mindhárom vizsgált kódexben, mégpedig genitivusi funkcióban, azonban dativusi szerepben is harmadik, illetve negyedik helyen áll a gyakorisági listákban. Erről a ragról alapjában véve azt mondhatjuk el, hogy a kései ómagyar korra palatális és veláris változatai kialakultak, a kódexekben már következetesen illeszkedő alakokkal találkozunk. Az alaki redukció e rag esetében jóval korábban bekövetkezett (hiszen már a korai kis szövegemlékekben is ezt látjuk), illetve ez idő tájt már egyértelműen egybeírandó az alapszóval. Minden jel arra mutat tehát, hogy a *-nak/-nek* rag kialakulása és kiteljesedése erre a korra lényegében lezártnak tekinthető, ahogyan ezt a következő példák is világosan mutatják: JókK. 002/05: *belczesegnek*, 130/07: *akarhatnak*, AporK. 178/19: *Bekesegnek*, 182/18: *paztoroknak*, GuaryK. 048/11: *elesegnek*, 059/08: *alazatosagnac*. Egyetlen esetben találkozunk bizonytalansággal, ez pedig a *fráter* szó ragos alakja a Jókai-kódexben: 068/02: *fraternek* (előfordulás száma: 1), 051/16: *fraternak* (előfordulások száma: 4). E lexémához kapcsolódóan a fővariáns ragos alakban egyértelműen a veláris változat, de a palatális ragot tartalmazó alak sem szokatlan (ahogyan vannak ilyen alakok a mai nyelvben is: *férfinék ~ férfinak*). A *-nak/-nek* határozórag már a korai kis szövegemlékekben is megjelenik, csak a Halotti Beszédben összesen 9 alkalommal: *halalnec* (2x), *puculnec*, *kinec*, *foianec*, *muga nec*, *intetuinec*, *gimilfnek*, *nemenec*. Az adatok ugyanakkor azt is nyilvánvalóan jelzik, hogy ebben a nyelvemlékben még nem alakult ki a rag veláris illeszkedő párja, az alaki redukció azonban – mint fentebb is utaltam rá – kétségkívül megtörtént. A toldalék többnyire egybeírva áll az alapszavával (pl. *foianec*, *puculnec*), de ettől való eltérést is megfigyelhetünk (pl. *muga nec*). A további három korai szövegemlékünkben azonban már ott találjuk a határozórag veláris illeszkedő párját is, illetve az egybeírás is következetesnek mutatkozik: ÓMS. *viragnac*, *fyomnok*; KTSz. *leannac*; GyS. *aschunnac*, *nepenech*.

Az e keletkezési típusba tartozó második leggyakoribb határozórag a Jókai-kódexben és az Apor-kódexben is a *-ban/-ben*, ami ma is az egyik legtöbbször használt toldalékmorféma szerepét tölti be a nyelvünkben. Fontos rámutatnunk

arra, hogy ez az elem a Guary-kódexben lényegesen eltér az előfordulási gyakoriságot illetően, összesen ugyanis 8 alkalommal tűnik fel. Világosan látható, hogy az inessivusi funkció kifejezésére ez a kódex a *-ba/-be* alakokat használja, ennek előfordulási gyakorisága 302, maga a funkció tehát ugyanolyan gyakori ebben a kódexben is, csupán a megjelenése tér el. A *-ban/-ben* morféma kifejezetten korán kialakult, megtörtént esetében az alaki redukció is, s korai kialakulásából adódóan nem meglepő, hogy a tárgyalt kódexekben már illeszkedő párja is létrejött, és palatális-veláris alakváltozatainak a használata következetes mindhárom kódexben (pl. JókK. 017/01: *nezeseben*, 031/26: *czudakban*; AporK. 185/16: *erewssegedben*, 176/13: *magassagban*; GuaryK. 039/15: *binben*, 022/15: *zaiaban*). Érdekes megfigyelni, hogy a nyelvemlékben a *-ban/-ben* két funkcióban is előfordul. Néhány esetben ugyanis a *-ba/-be* ragunk helyviszonyát fejezi ki, tehát zárt területen belüli létezés helyett egy helybe mutató irány szerepében használatos: például 007/26: *mentuolna hazaban es gondoltauolna estue azt myt napual tetuolna*. Ez csupán elvétve fordul elő, tehát semmiképpen sem mondható jellemzőnek. Emellett a Jókai-kódexben 376 alkalommal eredeti funkciójában jelenik meg, ebből 212 alkalommal – a szó hangalakjából, hangrendjéből adódóan – palatális alakváltozatban. Az Apor-kódexben 566 alkalommal fordul elő, szintén a második leggyakoribb morfémaaként. Az Ómagyar Mária-siralom kivételével a korai kis szövegemlékekben is megtalálható ez a határozórag. A Halotti beszédben még tisztán láthatóan egyalakú: HB. *paradifumben, milofiben*; a Königsbergi töredék és szalagjaiban erre vonatkozóan azért nem foglalhatunk állást, mert csak palatális tőhöz kapcsolódva találjuk meg a toldalékmorfémát: KTSz. *uleben*. Az alaki redukció ugyanakkor ekkorra már biztosan végbement, s a rag egybeírása az alapszavával ugyancsak következetesnek mutatkozik. Illeszkedés e nyelvemlékek közül kizárólag a Gyulafehérvári sorokban figyelhető meg: *kepeben, tonosagaban*, azonban itt sem teljesen következetes formában: pl. *habrosagben*.

Érdekes megfigyelni a *-ban/-ben* raggal azonos eredetű másik két belső helyhatározó ragot is: a *-ba/-be*, illetve a *-ból/-ből* alakokat. Ennek kapcsán arra mutathatunk rá, hogy ugyanabból a tőből az irányhármasság elvének értelmében mindhárom alak kialakult, erre más rag esetében nem találunk példát. A szoros kötődés s az etimológiai gyökerek ellenére e toldalékelemek fejlődése azonban nem teljesen párhuzamos. Azt hamar észrevehetjük, hogy az utóbb említett két alak előfordulása ritkább, a *-ba/-be* összesen 134 alkalommal jelenik meg a Jókai-kódexben, míg a *-ból/-ből* csupán 72 alkalommal. Az Apor-kódexben a *-ba/-be* elem előfordulási gyakorisága 184, míg a *-ból/-ből* morfémaé 126. A Guary-kódexben pedig a *-ba/-be* 444 alkalommal fordul elő, ebből azonban csak 142 esetben az eredeti funkciójában. Ebben a kódexben a *-ból/-ből* 105 alkalommal tűnik fel. A *-ba/-be* elem már egyértelműen rag mindhárom tárgyalt

kódexben, végbement az alaki redukció, kialakult az illeszkedő veláris párja, s a két alak következetes használatot mutat a nyelvemlékben, emellett mindig egybeírva áll az alapszóval: JókK. 061/17: *egbe* 042/05: *magassagaba*; AporK. 185/09: *tengerbe*, 184/03: *poklokba*; GuaryK. 036/04: *kezebe*, 076/10: *ifiusagba*. Ez az elem a korai kis szövegemlékek közül mindössze kettőben, az Ómagyar Mária-siralomban és a Halotti beszédben fordul elő. Mindkét nyelvemlékünkben tisztán látható, hogy ekkor még nem következett be a morféma alaki redukciója, ez a nyelvi elem tehát névutói státuszban áll, *belé*, *beli* és *belű* variánsokban egyaránt jelentkezve, pl. HB. *vilagbele*, *nugulmabeli*; ÓMS. *egembelu*. Mivel a *-ból/-ből* problematikájára a későbbiekben részletezően is kitérek, itt ezért ezt az elemet nem tárgyalom.

Gyakran előfordul a Jókai-kódexben és a Guary-kódexben is a *-ra/-re* elem, mindkét kódexben a harmadik helyen szerepel, az Apor-kódexben pedig az ötödik helyen találjuk előfordulási gyakoriságot tekintve. Ez a morféma ekkorra már egyértelműen ragnak tekinthető, az alaki redukció az esetében is végbement, és következetesen illeszkedik palatális-veláris tekintetben, például: JókK. 073/16: *adasara*, 065/11: *engedelmere*; AporK. 184/24: *fenekre*, 187/03: *lowadra*; GuaryK. 003/01: *kerdesre*, 095/05: *kiuansagara*. A *-ról/-ről* ugyancsak teljes értékű ragként jelenik meg mindhárom kódexben: JókK. 068/10: *gonozsagarol*, 094/22: 063/19: *fewldrewl*; AporK. 177/18: *jrgalmassagarol*, 186/14: *hegerewl*; GuaryK. 078/06: *iozagarol*, 133/01: *bekesegr*"l. A korai kis szövegemlékekben egyik elem sem fordul elő.

A *-nál/-nél* rag a Jókai-kódexben összesen 15 alkalommal tűnik fel (pl. 005/12: *lampasnal*, 091/15: *varasnal*, 093/02: *paranczolonál*), de mindössze egy ízben jelentkezik a palatális forma: 026/15: *embernel*, viszont ez az aránytalan megoszlás is világosan jelzi, hogy a toldalékelem illeszkedik (ráadásul látuk is a korábbiakban, hogy éppen a palatális variáns az elsődleges). Az Apor-kódexben összesen 5 alkalommal tűnik fel (pl. 227/12: *tewjysknel*, 078/05: *hailakoknal*) a Guary-kódexben pedig 13 esetben fordul elő (pl. 116/22: *imadsagnal*, 012/18: *nelvnel*). A *-kor* elem ettől annyiban tér el, hogy a Jókai-kódexben mindhárom előfordulásában még kétszótagú (*-koron*), illetve máig nem alakult ki illeszkedő párja, valószínűleg a kései fejlődése miatt (162/16: *efelkoron*). Ez a morféma az Apor-kódexben 7 alkalommal fordul elő, mindig a hosszú formában, pl. 103/21: *Veternekoron*, 194/02: *kezdehly koron*. Ez az elem a Guary-kódexben nem fordul elő. A másik, mai napig egyalakú ragunk az *-ért*, amely 115 alkalommal fordul elő a Jókai-kódexben (059/24: *nugodalmaert*, 068/26: *alazatossagaert*, 080/05: *kedueert*, 117/09: *peldaert*, 142/13: *latogatasert*, 152/17: *uysagaert*), ezzel viszonylag gyakorinak tekinthető. A 115-ből csupán 14 alkalommal látható külön írva (081/26: *alamizna ert*, 117/06: *Alamysna ert*, 105/21: *alazatossagtok ert*, 117/10: *neresege ert*), így fővariáns-

nak az egybeírt alak mutatkozik, azonban a raggá válásnak ez a kritériuma – mint utaltam rá – a legkevésbé meghatározó. A másik két kódexben ez a határozórag kevésbé gyakori, az Apor-kódexben 42 alkalommal (pl. 189/09: *fejvedelmээрth*, 203/12: *okaert*), míg a Guary-kódexben 58 alkalommal tűnik fel (pl. 112/03: *nepeiert*, 042/07: *zeretetiert*). A korai szövegemlékekben ez a toldalékelem csupán a Halotti beszédben jelenik meg, azonban ott is kifejezetten ritka, emellett ugyanahhoz a szóhoz járul mindkét alkalommal, jellemzően külön írva: *lelic ert*, *lilki ert*.

A *-tól/-től* a Jókai-kódexben csupán 85 alkalommal fordul elő. Itt már egyértelműen illeszkedik, egyszótagú, tehát ragnak tekinthető, pl. 005/15: *zentlektewl*, 060/11: *emberektewl*, 062/26: *ehsegtewl*; 114/08: *baratoktol*, 132/02: *buzgosagtol*, 159/01: *anyatol*. Az Apor-kódexben ez a toldalékelem 135 alkalommal fordul elő, itt is egyértelműen rag funkcióban: 203/07: *enllensegemtwl*, 092/23: *felelmtvl*, 152/23: *ferfiutol*, 067/06: *hatalmastol*. A Guary-kódexben a *-tól/-től* elem 69 alkalommal jelenik meg, pl. 027/22: *velagtul*, 098/07: *adossagatul*. A korai kis szövegemlékeket tekintve ez a morféma a Gyulafehérvári sorok kivételével minden nyelvemlékünkben megtalálható: HB. *gimilcictul*, *kinzotvjatwl*; ÓMS. *vylagomtul*, *fyodumtul*; KTSz. *kezdetuitul*. Ellenben az illeszkedést ezekben a nyelvemlékekben nem tudjuk megállapítani, mivel ekkor a helyesírás még nem tesz különbséget a két szóba jöhető hang között, így a két alak nehezen (vagy egyáltalán nem) különíthető el. Az alaki redukció viszont már kétségkívül bekövetkezett, előfordulása általánosnak mondható, emellett egybeírva találjuk meg minden esetben az alapszóval, ahogyan azt a fenti példák is mutatják.

Az agglutinációval keletkezett ragjaink között van két olyan elem is, amelyekre a háromalakúság a jellemző. A *-szor/-szēr/-ször* mellett ilyen a *-hoz/hez/-höz*. Ez utóbbi esetben a három változat közül a *-hoz* fordul elő leggyakrabban, a *-höz* pedig a legritkábban, amely a kialakulásuk sorrendjét is mutatja. A kódexekben már ragnak tekinthető a korábban említett kritériumok alapján, különlegességét a labiális-illabiális illeszkedésnek köszönheti: JókK. 107/26: *baratokhoz*, 067/15: *bewnehez*, 087/16: *mely fewlthewz*; AporK. 085/03: *pokolhoz*, 062/13: *serelemhez*, 093/11: *kvhvz*; GuaryK. 030/06: *hazasokhoz*, 122/17: *imadsaghoz*. Ez a határozórag már a korai kis szövegemlékekben is előfordul, azonban kizárólag a Halotti beszédben. Igaz, ott az illeszkedést a csak veláris szótöveken való jelentkezése miatt nem tudjuk megállapítani: *ozhuz*, *uromchuz*.

Látható tehát, hogy a korai szövegemlécekhez képest néhány száz év alatt jelentős mértékben változott a magyar határozóragok rendszere, sőt azt is tapasztalhatjuk, hogy még a Jókai-, és a Guary-kódexben is vannak olyan elemek, melyek fejlődése nem zárult le (elég csupán itt a *-ból/-ből* ~ *-balól/-belől* helyzetére utalnunk). Ezt a jelenséget a következőkben külön fejezetben, az elem-

zésbe több szövegelemet bevonva kívánom tanulmányozni. Ugyanígy járok el a *-val/-vel* határozórag kapcsán is, amelynek keletkezéséről két eltérő véleményt olvashatunk a nyelvtörténeti szakmunkákban.

V. Esettanulmányok az agglutinációval keletkezett határozóragok köréből

1. A *balól/-belől* és a *-ból/-ből* morféma problematikája

1. Az agglutinációval alakult határozóragok között a *-balól/-belől* és a *-ból/-ből* elem feltétlenül kitüntetett figyelmet érdemel, ez a morféma ugyanis több tekintetben is speciális határhelyzetet képvisel a névutói és ragstádium között.

A nyelvi változások alapvető természetéhez tartozik az a tényező, hogy az átalakulás mindig hosszabb folyamat eredményeként realizálódik, s egy-egy nyelvtörténeti változás akár évszázadokig is elhúzódhat: „mielőtt a régi alak eltűnik, és helyébe az újabb lép, a nyelvhasználat sokáig ingadozik a hagyományos forma és a keletkező újítás között s az ellentétes alakok harca évszázadokon át tarthat” (BÁRCZI 1955: 113). Így aztán nem meglepő, hogy a folyamat különböző szinkrón metszeteiben találkozhatunk olyan elemekkel, amelyek státusza kétséges. Az agglutinációs folyamatok kapcsán ez azt jelenti, hogy a változási folyamat egy-egy időszakában az adott nyelvi elem határhelyzetben áll, hiszen a ragokra és a névutókra jellemző tulajdonságokkal egyaránt bír. Ilyennek ítélnék meg például a HB. *muga nec* alakjában a *-nek* elem helyzetét, amelyben már megtörtént ugyan az alaki redukció, azonban az alapszótól külön írva áll (bár ez nem meghatározó ebből a szempontból), illetve egyalakú elem, azaz veláris illeszkedő párja sem alakult még ki. Ugyanígy vitát eredményezett a nyelvtörténészeink között korábban a HB. *milostben* szóalakjának *-ben* eleme is, az illeszkedetlen volta miatt ugyanis fölvetődött esetében a névutói státusz lehetősége is (ennek bemutatását lásd BENKŐ 1980: 229). Ezekben a kérdésekben én magam azt az álláspontot vallom, hogy mivel a raggá válás valódi meghatározó kritériumának a jelentésabsztrahálódást és részben a hangalaki redukciót tartom (bár ez utóbbiról a következőkben még szólok), s az összes többi a szakirodalomban felmerülő feltétel (mint amilyen a hangrendi illeszkedés és az alapszóval való egybeírás) nemigen teljesül minden kétségtelen ragunknál kötelező jelleggel, a fenti példák *-nek* és *-ben* morfémáit egyértelműen ragnak tekintem.

2. A *-balól/-belől* és a *-ból/-ből* elem helyzete azonban jelentősen eltér az előbb említett *-nek* és *-ben* elemekétől, s ezért indokolt részletesebben tárgyalnunk. E morféma esetében az okozza a megítélés bizonytalanságát, hogy egészen kivételes, tulajdonképpen egyedülálló módon kialakult a veláris illeszkedő pár még az alaki redukció bekövetkezése előtt, márpedig ez a folyamat a többi elem esetében kizárólagosan az egyszótagúvá válás után történt meg. Az is jól látható a következő példákban, hogy viszonylag hosszú ideig él egymás mellett nyelvünkben a hosszú és a rövid alak ebben a sajátos átmeneti helyzetben.

A morféma helyzetének bizonytalan volta miatt a szakirodalom igyekezett a rag vagy a névtó státusz mellett állást foglalni, ebben a tekintetben a vélemények néhol eltérnek egymástól. SEBESTYÉN ÁRPÁD tanulmányában röviden ismertette a főbb álláspontokat (2002: 107–109), ezt az alábbi táblázatban foglaltam össze:

	rag	névtó
Simonyi Zsigmond (1892: 157)	X	
Gombocz és Melich (1914: 339)	X	
Klemm Antal (1942: 181, 233)		X
B. Lőrinczy Éva (1953: 150)	X	
Berrár Jolán (1957: 37)	X	
TESz. (1967: 277)		X
Benkő Loránd (1980: 278)		X
Bárczi Géza (1982)		X
Zsilinszky Éva (1991: 442–460)		X ⁶

Annak ellenére, hogy az alakredukció legtöbb esetben az illeszkedésnél korábban bekövetkezik, KOROMPAY KLÁRA felhívja a figyelmet a történeti nyelvtan második, a kései ómagyar kort tárgyaló részében arra, hogy e két jelenség, illetve ezek érvényesülése nem feltétlenül különíthető el egymástól, a „rövidülés és az illeszkedés – az önállóság elvesztésének közös folyamatában – együttesen, egymást át- meg átszőve hatott” (1992: 371). Ennek következtében elképzelhető

⁶ ZSILINSZKY ÉVA az elemek bemutatásánál a *belől* (és *belé*) morfémat még egyértelműen névtóként említi, a két oldallal későbbi összefoglaló táblázatban viszont már nem kategorizálja egyértelműen névtóként vagy ragként (1991: 456, 458).

lehet az is, hogy egy-egy morféma a redukció bekövetkezése előtt kialakítsa az illeszkedő alakváltozatot.

3. A tárgyalt elem a korai kis szövegméleinkben még egyértelműen névutói előzményével szerepel, de csupán ritkán, és csak két nyelvemlékben: HB. *timnucebelevl* 'tömlöce belől', azaz tkp. 'tömlöceből'; ÓMS. *buabeleul* 'búja belől', azaz tkp. 'bújából'. Ahogyan a példák is jelzik, a 12–13. század fordulóján a névutó teljesen „szabályosan”, azaz illeszkedetlen alakban kapcsolódik a főnévi alapszóhoz, de a kor helyesírásának e téren megmutatkozó esetlegességéből adódóan – amint erre már a fentiekben is utaltunk – egybeírva azzal. A korai ómagyar korban tehát (már amennyire ezt a kis számú adatból megállapíthatjuk) az agglutinációs folyamatnak az első stádiumában áll ez a nyelvi elem (vagyis a jelentésabsztrahálódáson átesett, az alaki redukción nem), s a változási folyamatában semmilyen egyedi, kivételes jelleget nem tapasztalunk.

A kései ómagyar korban s kifejezetten a Jókai-kódexben azonban sajátos helyzetben találjuk a morfémat. E nyelvemlékünk tartalmazza ugyanis névutóként is ezt az elemet, de ott találjuk már az egyértelműen ragként funkcionáló *-ból/-ből* formákat is. Az alakváltozatok arányára vonatkozóan azt jegyezhetjük meg, hogy a nyelvemlékünkben „69 hosszú alak mellett 11 rövid jelenik meg: a fővariáns tehát még a hosszú. Minden más kódexben a rövid alak van túlsúlyban” (KOROMPAY 1992: 368). Ez pedig azt is jelenti egyúttal, hogy a *-ból/-ből* agglutinációs történetének hossza gyökeresen eltér a másik két, vele etimológiai kapcsolatban lévő határozóragétól. Az itt következő vizsgálataimhoz a Jókai-, az Apor-, illetve a Guary-kódex adatait használtam fel.

A *-ban/-ben* elem ugyanis kifejezetten korán kialakult, megtörtént esetében az alaki redukció is, s korai kialakulásából adódóan nem meglepő, hogy a Jókai-kódexben már illeszkedő párja is létrejött, és palatális-veláris alakváltozatainak a használata következetes (pl. 017/01: *nezeseben*, 053/18: *erdewben*, 139/03: *mezewben*; 031/26: *czudakban*, 039/17: *agakban*, 042/20: *napokban*). Az Ómagyar Mária-siralom kivételével a korai kis szövegmélekekben is megtalálható ez a határozórag. A Halotti beszédben még tisztán láthatóan egyalakú: HB. *paradifumben*, *milofiben*; a Königsbergi töredék és szalagjaiban erre vonatkozóan azért nem foglalhatunk állást, mert csak palatális tőhöz kapcsolódva találjuk meg a toldalékmorfémát: KTSz. *uleben*. Az alaki redukció ugyanakkor ekkorra már biztosan végbement, s a rag egybeírása az alapszavával ugyancsak következetesnek mutatkozik. Illeszkedés e nyelvemlékek közül kizárólag a Gyulafehérvári sorokban figyelhető meg: *kepeben*, *tonosagaban*, azonban itt sem teljesen következetes formában: pl. *habrosagben*.

A *-ba/-be* morféma is egyértelműen rag stádiumban tűnik fel a Jókai-kódexben, végbement az alaki redukció, kialakult az illeszkedő veláris párja, s a két alak következetes használatot mutat a nyelvemlékben, emellett mindig egy-

beírva áll az alapszóval: 061/17: *egbe*, 152/23: *bekesegbe*, 156/02 *testembe*; 042/05: *magassagaba*, 048/23: *celladba*, 075/06: *monostoraba*. Ez az elem a korai kis szövegemlékek közül mindössze kettőben, az Ómagyar Mária-siralomban és a Halotti beszédben fordul elő. Mindkét nyelvemlékünkben tisztán látható, hogy ekkor még nem következett be a morféma alaki redukciója, *belé*, *belí* és *belű* variánsokban egyaránt jelentkezik, pl. HB. *vilagbele*, *nugulmabeli*; ÓMS. *egembelu*.

A *-belől* és *-ból/-ből* fentebb említett arányszáma arra világít rá, hogy ez az elem megítélése még a Jókai-kódexben sem teljesen evidens: esetében az alaki redukció még nem zárult le, ugyanis kétszótagú *-belől* alakok (045/15: *menbelewl*, 060/17: *kezebelewl*, 065/21: *vetesebelewl*, 068/12: *sebbelewl*, 094/05: *zerelebelewl*, 099/23: *testewnkbelewl*) és egyszótagú *-ból/-ből* alakok (017/22: *erdevbewl*, 016/06: *menbewl*, 104/24: *kewnewrewletbewl*; 001/18: *tarsbol*, 013/25: *paranczolatbol*, 040/18: *langbol*, 062/25: *vilagbol*) egyaránt előfordulnak a nyelvemlékben. Ami viszont igencsak feltűnő, hogy ez az elvileg (a kétszótagúsága okán) még névutói helyzetűnek tekintett elem ekkorra az illeszkedő, veláris változatot is kialakította: 111/16: *zayabalol*, 125/11: *yutalmabalol*, 134/14: *orzagabalol*. Emellett azt is megfigyelhetjük, hogy a hosszú és rövid alakok használata nem következetes, a két variáns ugyanahhoz az alapszóhoz kapcsolódva is fellelhető: 043/18: *langbol*, de: 044/01: *langbalol*; 016/06: *menbewl*, de: 043/17: *menbelewl*; 001/18: *tarsbol*, de: 038/25: *tarsimbalol*; 062/25: *vilagbol*, de: 143/06: *vylagbalol*. BERRÁR JOLÁN a morféma fejlődéstörténetéről írt munkájában felhívja a figyelmet a veláris *-ból* előfordulásának magas arányára (8 *-ból* mellett mindössze 3 *-ből* jelenik meg), amelyből már ezen a ponton látható, hogy a *-balól* alakváltozat gyorsabb ütemben rövidül a palatális *-belől* variánsnál. Ennek hátterében a határozószói alakok (*belőlem*, *belőled* stb.) megléte állhat, amely a palatális alak megőrzését támogathatja, a veláris változatnak ilyen határozószói formája nincsen. A kódex másolata 1450 körül keletkezett, az eredeti azonban 1372–1400 közötti időszakra tehető, így a másolat is ezt a korábbi nyelvállapotot tükrözi (1957: 6–7).

Látva e morfológiai eszköz egyértelműen átmeneti jellegét a Jókai-kódexben, igyekeztem a helyzetét más kódexekben is feltérképezni: arra voltam ugyanis kíváncsi, hogy a néhány évtizeddel később keletkezett nyelvemlékekben e téren tapasztalunk-e valamilyen mértékű elmozdulást. A vizsgálathoz a 15. század végéről–16. század elejéről származó Apoc-kódexet (15. század vége–16. század eleje; vö. MADAS 2009, illetve HAADER–KOC SIS 2014: 27) és Guary-kódexet (1508 e.; vö. LÁZS 2009) választottam ki. Döntésemet elsősorban az a praktikus tényező magyarázza, hogy mindkét kódexnek elkészült ugyanolyan struktúrájú számítógépes adattára, mint amilyenre a Jókai-kódex kapcsán is támaszkodhattam (JAKAB–KISS 1994, JAKAB–KISS 1997), s ennek

köszönhetően az adott morfémát tartalmazó valamennyi nyelvi adathoz könnyedén hozzáférhettem.

A Guary-kódexben összesen 124 alkalommal fordul elő a morféma, s ebből 19 esetben még a *-balól/-belől* alakváltozat található meg, pl. 060/02: *biztonsagabalol* (e szó esetében mindamellet a rövid *biztonsagbol* alak is előfordul, mégpedig összesen háromszor); 035/13: *tömlöczbelöl*, de 033/19: *tömlöczből* (összesen 5 előfordulás); 107/07: *orzagbalol*, 064/01: *peldabalol*, 036/07: *iegögbeleöl*. A példák azt jelzik, hogy ebben a kódexben a rövid alak nem tekinthető ugyan kizárólagosnak, de egyértelműen dominánsnak mutatkozik (pl. 005/18: *eleuensegböl*; 061/19: *malazdbol*, 096/13: *dologbol*, 101/03: *kiuansagbol*). A Guary-kódex adatai támogatják azt a feltevést, hogy a *-balól* alakok gyorsabban rövidülnek, a 19 hosszú alak között ugyanis mindössze 3 veláris változat tűnik fel. A rövid alakoknál a palatális és veláris alakok aránya 56:49, vagyis szinte teljesen egyensúlyban van a két forma (BERRÁR 1957: 9).

Az Apor-kódexben a tárgyalt elem előfordulásai jelentősen eltérnek a Jókai-, sőt még a Guary-kódexbeli megjelenésektől is. Ebben a nyelvemlékünkben ugyanis a rövid alak használata már kizárólagos, s a *-balól/-belől* variáns egyetlen alkalommal sem fordul elő (043/12: *menbvl*, 090/23: *nemzetekbvl*, 100/17: *kezekbvl*; 067/09: *hamisagbol*, 125/19: *arradatbol*, 175/15: *halottaidbol*). Megállapítható tehát, hogy ekkorra (a kódex nyelvjárásában legalábbis biztosan) az alaki redukció végbement, a toldalékelem illeszkedése következetes, így minden kétséget kizáróan ragként jelenik meg.

4. BERRÁR JOLÁN a *-ból/-ből* határozórag fejlődéstörténetéről egy egészen hosszú fejezetben ír (1957: 4–21), ahol vizsgálata középpontjában az a kérdés-kör áll, hogy miként szorítja ki a rövid variáns a hosszút, s ennek tanulmányozásához ő is a kódexek adatait használta fel. Már a bevezetőben felhívja a figyelmet a kódexek másolatjellegére, ami azért fontos körülmény, mert emiatt „kusza összevisszaságban keveredhetnek különböző korú és nyelvjárású szövegek: nemcsak hogy egy fejezet más-más eredetű, korú és nyelvjárású lehet, hanem egy-egy fejezetben is egymásra rétegződhetnek a különböző korú és nyelvjárású alakok a másolóknak – vagy akár a másolók sorozatának – tudatos vagy öntudatlan javítgatásai folytán” (1957: 5). Az általam is vizsgált és az előzőekben bemutatott kódexek mellett BERRÁR JOLÁN más szövegemlékeket is áttekintett a jelenség szempontjából. Ezek között találjuk a Huszita Bibliát megőrző kódexeket (a Bécsi-, a Müncheneri- és a már látott Apor-kódexet), amelyek a Jókai-kódexhez időben közel állnak, így azt várnánk, hogy hasonló állapotban találjuk meg bennük a *-ból/-ből* ragot. Ez az elvárásunk azonban nem igazolódik, a hosszabb alakváltozatoknak ugyanis szinte nyoma sincs a szövegekben. Ez azonban nem feltétlenül véletlen. BERRÁR JOLÁN elképzelhetőnek tartja, hogy a Huszita Bibliában megjelenő nyelvhasználat a másolók tudatos

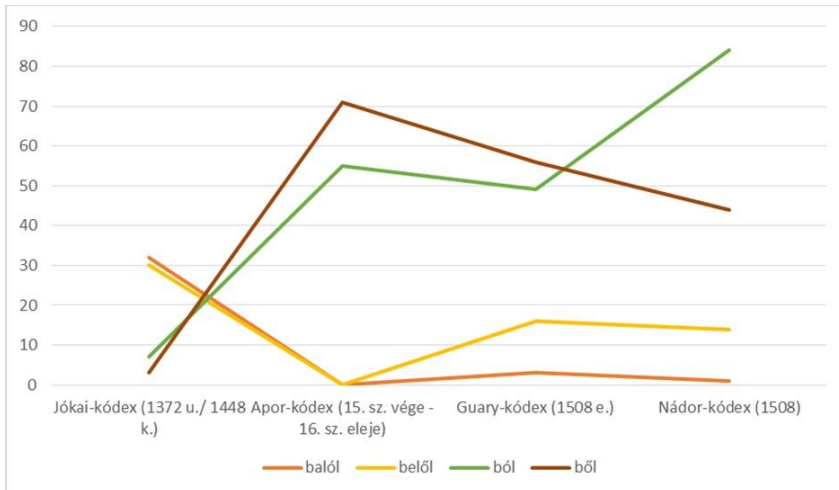
munkájának eredménye. Ennek értelmében pedig nem csupán lemásolták az eredeti szöveget, hanem „válogattak az egyes nyelvelemek között, hogy a latint szabatosan visszaadják, s talán nem tartották alkalmasnak irodalmi műben az ingadozó raghasználatot” (1957: 9).

Említést érdemel még az 1508-ban másolt Nádor-kódex is, ahol a 128 rövid variáns mellett találkozunk 15 hosszúval is. Ezek között azonban mindössze egyetlen *-balól* alakváltozatot találunk (8: *zadbalol*). Ez azért lehet érdekes, mert a rövid alakok közt a veláris változatok száma majdnem kétszer annyi, mint a palatálisé (előfordulásuk aránya 84:44, BERRÁR: 1957: 12). Ez szintén alátámasztja azt a korábban említett feltevésemet, hogy a veláris *-balól* sokkal gyorsabb ütemben rövidül a palatális változatnál, ez utóbbit ugyanis a határozószói változatok tovább használatban tarthatták.

A Nagyszombati Kódexben is találunk releváns példákat. Ez a kódex három részből áll, ugyanaz a kéz másolta megszakításokkal, mint az előbb tárgyalt Nádor-kódexet. A legkorábbra datálható a második rész, amelyben 33 rövid alakváltozat (9 veláris és 24 palatális) mellett feltűnik 6 hosszabb variáns (1 veláris és 5 palatális) is. Ez a kéz másolta emellett a Debreceni Kódex ötödik részét is. 33 rövid alak mellett 9 hosszú fordul elő, ami magas arányszámnak tekinthető. Érdekes megfigyelni, hogy itt már egyetlen *-balól* alak sem található, a rövid alakok közt pedig 18 veláris adat jelenik meg (BERRÁR 1957: 14).

Végül említést érdemel a Keszthelyi kódex és a Kulcsár-kódex is, amelyeket ugyanaz a kéz másolt, így a *-balól/-belől*, illetve *-ból/-ből* alakok előfordulása is majdnem teljesen megegyezik egymással. A Keszthelyi kódexben a rövid és hosszú variánsok aránya 145:12. A 12 hosszú alakból 10 a *meny* szóhoz kapcsolódik (pl. 74: *Menybelel*, 132: *menybelel*, 267: *menybelewl*), a hosszú alaknak ez a vallásos tiszteletből való megőrzése ennél a szónál a Nádor-kódexben és a Debreceni kódexben is megfigyelhető. Az itt említettekén kívül más kódexekben is találunk egy-egy példát hosszú alakváltozatra, jelentős adatot azonban nem lehet kimutatni bennük.

A következő ábrán azt mutatom be, hogy a fentiekben részletezett nyelvelemek közül néhányban miként alakul a különböző morfémák viszonyrendszere. Ezek a források időben is követik egymást, így jól szemléltethetik a hosszú és a rövid alakok életútját is.

1. ábra: A *-balól/-belől* és a *-ból/-ből* morfémák előfordulása

A kódexek anyagát áttekintve összefoglalóan a következő tanulságokat fogalmazhatjuk meg. Elmondható egyrészt az, hogy a rövid és a hosszú alakváltozatok hosszú ideig éltek egymás mellett, funkcióbeli eltérés azonban nem figyelhető meg a variánsok használatában. 1400 előtt nem fordul elő a rövid alak, és körülbelül a 16. század elejére szorul ki a hosszú alakváltozat. Azt is fontos megjegyeznünk, hogy a *-balól/-belől* alakokat BERRÁR JOLÁN szerint nem lehet nyelvjáráshoz kötni, a kódexek ugyanis eltérő nyelvjárásokból származnak, ez pedig nem befolyásolta jelentős mértékben az előfordulási adatokat (BERRÁR 1957: 20). Másrészt azt is lényeges ismét kiemelnünk, hogy a veláris *-balól* hamarabb és gyorsabban rövidül a palatális változatnál, s ennek legfőbb okaként a személyragos határozószói alakok megőrző, „konzerváló” hatását hangsúlyozhatjuk. Szembetűnő emellett a hosszú alakok „ragaszkodása” bizonyos szavakhoz: gyakori például az *ezök ~ ezek* szóhoz való kapcsolódása, ez szinte az összes szövegre jellemző, emellett „egy-egy kódexre korlátozódik a hosszabb rag többszöri előfordulása a *tömlöc, jegy* (GuaryK.) és a *terem* (DöbrK.) szavakban, ahol mintegy önmaga első adatát ismétli újra és újra a másoló” (BERRÁR 1957: 20–21). Emellett – ahogyan arra már fentebb is utaltam – a *menny* szóhoz is kifejezetten gyakran járul a hosszú alakváltozat, ami megítélésem szerint talán egyfajta (emelkedettebb) stílusjegyként is felfogható ezekben a szövegekben. Azt is fontos végezetül hangsúlyoznunk, hogy a középkori kódexek – mivel az írott nyelvet őrzik – a beszélt nyelvnél mindig archaikusabb nyelvállapotot tükröztetnek az adott korról.

A fenti vizsgálatok összegzéseként arra kell ismételtelen rámutatnunk, hogy e morfológiai elem speciális helyzetét az biztosítja, hogy a rag jellege és a névutó

jellege mellett egyaránt sorakoztathatók fel érvek. Hosszúságát (kétszótagú voltát) tekintve például feltétlenül névutóként viselkedik, az a tulajdonsága azonban, hogy a névutói helyzetű *-belől*-nek (igen kivételes módon) illeszkedő változata is létrejött a kései ómagyar kor elején, kétségkívül a ragokra emlékeztet bennünket. Korábban azon az állásponton volta, hogy a *-balól/-belől* sajátos határhelyzetben áll, átmeneti kategóriát képvisel, s leginkább ragszerű névutónak tarthatjuk (TERNOVÁN 2017: 279). A jelenséget e helyütt alaposabban áttekintve, s a körülményeket tovább mérlegelve most viszont úgy vélem, hogy mivel az illeszkedés mint morfológiai jelenség kizárólag a ragokra lehet jellemző, helyesebb a *-balól/-belől* státuszát is ragként meghatározunk. Ezzel persze egyúttal azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a hangalaki redukció a raggá válásnak nem kötelező feltétele. Ha viszont bekövetkezik, az egyértelműen az adott nyelvi elem rag jellegét bizonyítja csakúgy, mint az illeszkedés megvalósulása.

2. A *-val/-vel* határozórag problematikája

1. Kétségtelen, hogy az egyik legtöbb problémát felvető határozóragunk a *-val/-vel*, keletkezése ugyanis komoly vitát váltott ki a nyelvtörténeti szakmunkákban. A Halotti beszédről írott monográfiájában BÁRCZI GÉZA alapvetően négy különböző alakváltozattal számol a *-val/-vel* rag kapcsán a korai kis szövegemlékek idején: 1.) *-al* variáns: HB. *halalaal*; ÓMS. *buol*, *fyaal*, *kynaal*; 2.) *-hel*: HB. *zumtuchel*, *kegilmehel*; GyS. *fcemehel*; 3.) a szóvégi mássalhangzó megkettőződése (vagy inkább talán teljes hasonulás) által létrejött változat: ÓMS. *ualallal*, *halallal*, *fcegegkel*, 4.) *-val*: GyS. *zaiaual*; KTSz. *fcovol*, *malofstual* (1982: 94). A variánsoknak ilyen mértékű sokszínűsége értelemszerűen a morféma eredetével is összefüggésben állhat, s azzal kapcsolatban is felvet bizonyos kérdéseket.

A magyar nyelvtörténeti szakirodalomban a *-val/-vel* rag keletkezésével kapcsolatban alapvetően két számottevő elképzeléssel kell számolnunk. Az egyik elmélet szerint a *-val/-vel* önálló szóból agglutinációval alakult elem, így az agglutinációval alakult határozóragokhoz hasonló stádiumokon ment keresztül a raggá válás folyamatában. A másik meghatározó vélemény szerint ez a ragozó az ősi primer *-l* ablativusragból alakult, amelyhez hozzákapcsolódott az előtte álló magánhangzó, illetve utóbb a *v* (a korai ómagyar korban nyilván ennek előzményeként a β) mint hiátustöltő (ez esetben nincs köze tehát az agglutinációval keletkezett határozóragok problematikájához). Az alábbiakban ezt a két elméletet kívánom részletesebben bemutatni azzal a céllal, hogy a mellettük és

ellenük felsorakoztatott érveket mérlegelve megkíséreljek magam is állást foglalni a kérdésben.

2. SZINNYEYI JÓZSEF határozottan azt az álláspontot vallotta, hogy ez a határozóragunk az agglutinációval alakult toldalékaink közé tartozik. Eredetét a vogul *βāyl* 'erővel', illetve a finn *väke* 'erő' szavakból magyarázza (SZINNYEYI 1900: 230, 1926: 258). E magyarázatnak mindenképpen ellene szólhat azonban az, hogy a toldalékelem sokáig a kezdő mássalhangzó nélkül jelenik meg, s *v*-vel először a Königsbergi töredék és szalagjaiban fordul elő: *scovol*. Ezt az el-entmondást látta természetesen SZINNYEYI is, de azt mégis elvetette, hogy a *v* esetleg kései járulékhang lenne a magyarban, mivel a határozóraggal kapcsolatba hozott szó egyik rokon nyelvben sem kezdődik magánhangzóval. A párhuzamos rokon nyelvi szavakban megtalálható kezdőhangok alapján a magyarban egy szókezdő **β* hangot feltételez, s bizonyos nyelvjárásokban így jöhettek létre olyan alakok, mint például *törvel*. Ehhez azonban az is hozzátartozik, hogy ilyen változatok viszont kifejezetten soká jelentek meg az adatok között, ám SZINNYEYI ezt nem tekinti problémának, s ekképpen nyilatkozik a kérdésről: „az, hogy ilyenek csak a XIV. században kerülnek elő, nem teszi lehetetlenné a föltevést, hogy már az ősmagyar korban megtörténhetett vagy legalábbis megindulhatott a *β > v* hangváltozás” (SZINNYEYI 1926: 258–259). Itt azonban véleményem szerint nem is elsősorban a *β > v* hangváltozás kronológiája a kérdéses, hanem magának a *β ~ v*-s variánsoknak a többi változathoz képest valamelyest későbbi feltűnése a nyelvemlékekben. Korábbi munkájában SZINNYEYI a morféma jelentésfejlődésére is kitér, s ekképpen mutatja be annak feltételezett stádiumait: 'valaminek az erejével' > 'valaminek a segédelmével' > 'valamivel együtt'; s egyúttal tesz egy utalást arra vonatkozóan is, hogy tudniillik a morféma *-l* eleme azonosnak tekinthető az ablativusi *-l*-lel (SZINNYEYI 1900: 230, lásd még SZINNYEYI 1933: 130).

A SZINNYEYI-féle elképzelés szerint ez a határozóragunk – ahogyan ez az összes többi, agglutinációval alakult határozóragunk esetében is feltehető – az előtte álló főnévvel eredetileg jelöletlen birtokviszonyban állhatott, azaz valami olyasféle szerkezetet gyaníthatunk mögötte, mint pl. **kéz vel*, tehát tkp. 'kéz segítségével' (vö. ehhez BÁRCZI 1982: 95). Intervokalikus helyzetben állva azonban a *β (> v)* kieshetett, erre mutathatnak az alábbi példák: HB. *halalaal*, ÓMS. *fyaal*. Ezek a korai példák azt is jelzik, hogy a szavakban a toldalékelem a *β* hang korai kiesése miatt már illeszkedik. Azt is láthatjuk ugyanakkor már a legkorábbi szövegemlékeinkben, hogy az így keletkezett hiátust a *h (χ)* mint hiátustöltő elem hamar kitölthette (HB. *kegilmehel*, GyS. *scemehel*), majd a *-hel (-χel)* variáns önállósult, s mássalhangzós tövekhez is hozzákapcsolódott. Ezt a változatot ugyancsak ott találjuk a többi alakkal párhuzamosan például a Halotti beszédben: *zumtuchel*. A *-hel* forma azonban nem válik általánossá, a korai kis

szövegelemleken kívül ugyanis máshol nem fordul elő (BÁRCZI 1982: 95, BENKŐ 1980: 227).

BENKŐ LORÁND a β hang kiesése mögött más esetleges okokat is elképzelhetőnek vél, azt tudniillik, hogy a szöveg írója vagy másolója „a rag hasonult változatát (**siralmmal*) fonetikusán, egy *m*-mel írta: e hasonulásra éppen az ÓMS.-ből is több példánk van: *Icegegkel, ualallal, halallal*” (1980: 226–227). A *siralm*-hoz hasonló alakok egy *m*-mel írására számos más példa is fellelhető a régiségből, pl. BécsiK. 22: *fyralmal*, 286: *fèrèlmèl*, 285: *èngèdèlmèl*. BENKŐ emellett megjegyzi azt is, hogy a β kiesése egyébként is kifejezetten gyakori két mássalhangzó után, pl. *estve* > *este*, *körtvély* > *körte* (1980: 226–227).

BÁRCZI GÉZA pedig arra mutat rá, hogy az is feltételezhető, hogy egyes nyelvjárásokban a β nem esett ki, hanem *v*-vé alakult, s ez a folyamat aztán egyrészt elősegítette a *-val/-vel* rag fejlődését is, másrészt pedig azt, hogy a hiátusos helyeket *v* hang töltse ki, pl. GyS. *zaiaual*. Egy idő után ez az alakváltozat megszilárdult, elvonódott, és mássalhangzós töveknél is megjelent: KTSz. *maloftual*. Végül a *v* hasonult az előtte álló mássalhangzóhoz: ÓMS. *halallal, ualallal* (vö. BÁRCZI 1982: 95).

E felfogás képviselői egyéb bizonyító érveket is felsorakoztattak a *-val/-vel* határozóragunk agglutinációval való létrejöttének alátámasztására. A legerősebb érv mind közül kétségkívül a névmási határozószók megléte (*velem, veled, vele* stb.), ami az ilyen módon alakult ragok kizárólagos sajátossága, megléte névutói eredetre vall, s ezek a határozószók az agglutinációs folyamathoz kiindulásul szolgáló szó eredeti palatális hangrendjét is mutatják. Ugyancsak az igazoló érvek között találjuk meg azt is, hogy a *-val/-vel* rag egyes mai nyelvjárásokban illeszkedetlen (palatális) formákban jelentkezik (*kapáve, hamuve*), ami szintén a névutói eredet jele (BENKŐ 1980: 227).

Az önálló szóból való alakulás elméletén belül más vélemények is kialakultak, vannak olyanok, akik a határozórag alakulását nem a fent említett szóból eredeztetik. RÉVAI MIKLÓS a török *ile, bile* '-val, -vel', 'együtt' jelentésű névutóból magyarázza a rag eredetét (1806), azonban ez az elképzelés BÁRCZI GÉZA szerint nem állja meg a helyét, mivel „a törökből formánsok nem kerültek át a magyarba, s különben is hangtanilag sem védhető ez a származtatás” (1982: 96). HUNFALVY PÁL a finn *veli* 'testvér' jelentésű szóval hozza etimológiai kapcsolatba a határozóragunkat (HUNFALVY 1866: 298), amit BÁRCZI hangtani és jelentéstani szempontokra hivatkozva egyaránt elfogadhatatlannak tart (1982: 96). SIMONYI ZSIGMOND a cseremis *vel* 'oldal, rész' *-n* ragos alakját (**velen*) említi a toldalékmorféma etimológiai párhuzamaként (1886: 436), ami pedig ugyancsak hangtani alapon azért nem lehetséges, mert „a *βel* a *pel* alakváltozata, s a magyar megfelelője a *fél* szó” (BÁRCZI 1982: 96). BERCZKI GÁBOR alapvetően SIMONYI elképzelésével ért egyet, s úgy gondolja, a *-val/-vel* kelet-

kezésének ez a leginkább alátámasztható elmélete (2001: 207), BÁRCZI előbb említett ellenvetéseire azonban nem tér ki. BERCZKI elképzelését vonta kétségbe HEGEDŰS ATTILA, aki bár hangtani és jelentéstani szempontból kifogástalannak véli az elméletet, több ponton azonban elutasítja. Megfogalmazza, hogy „az önálló szói eredetű határozóragok korábbi életükben névutók voltak. Jól mutatja ezt, hogy amikor ma személyragozzuk őket, nem a ragot ragozzuk, hanem a rag megelőző állapotát mutató névutót. Ennek megfelelően mondunk *hozzám*-ot **hozom* helyett, *belőlem*-et **bőlem* helyett. S ugyanígy, a gyakran használt *velem* mellett elő-előfordul a korábbi alaknak tekinthető, és hosszú magánhangzót tartalmazó *vélem* is” (2006: 459). JUHÁSZ DEZSŐ írásában ehhez a gondolatmenethez hozzáteszi még azt is, hogy „ezek a ragozott alapszók sem kerültek el a hangváltozásokat, s bár igaz, hogy *bőlem* helyett *belőlem*-et mondunk, *bennem* helyett viszont nem mondunk *belenem*-et, jóllehet ez lenne a teljesebb, »szabályosabb«. A rendszer ugyanaz, de a változás mértéke és üteme eltér az ablatívusz és lokatívusz viszonylatában (az okok közismertek, összefüggenek az adott alakok frekvenciájával)” (2006: 461).

HEGEDŰS ATTILA második ellenérve BERCZKI elképzelésével kapcsolatban alaktani jellegű, amelyet JUHÁSZ DEZSŐ szintén az elméletet gyengítő körülménynek vél. Az tudniillik, hogy a primer rag nyomtalanul elenyészett a 'fél' jelentésű, a rag előzményeként szolgáló névutón (amennyiben volt rajta), véleményük szerint ez meglepő változás lenne (HEGEDŰS 2006: 459–460; JUHÁSZ 2006: 463). Harmadik ellenvetésként HEGEDŰS az esetleges hasonló példákra hívja fel a figyelmet BERCZKI nyomán, aki azt állítja, hogy a rag végén lévő primer rag elenyészett, ahogyan az a *-ba/-be*, illetve a *-ra/-re* morfémakon látható (2001: 209). HEGEDŰS ATTILA rámutat azonban arra, hogy az előbb említett két rag végén hiba volna nem primer ragot sejtteni, az analóg példák jelentésében ugyanis világosan érzékelhető a latívuszi funkció (2006: 460). JUHÁSZ DEZSŐ egyetért HEGEDŰS ATTILÁVAL abban, hogy ha a *-val/-vel* rag végén primer esetrag lenne, az a személyragozásban megmutatkozna (így lenne pl. *velém*, *veléd* formája). Azt is kiemeli azonban, hogy „ha maradunk a SZINNYEI-féle magyarázatnál – nem kell keresgetnünk az »elenyészett« határozóragot, hisz az ott van: az *-l* ablatívuszrag formájában” (2006: 463). HONTI LÁSZLÓ a vitához kapcsolódóan arra is rámutat, hogy „Ritkán ugyan, de előfordul, hogy egy esetrag nélküli főnév válik névutóvá (ez pedig esetraggá agglutinálódhat)” (2007: 76). HONTI HEGEDŰSSEL ellentétben nem veti el BERCZKI magyarázatát, ellenben SZINNYEI elképzelését kevésbé érzi tarthatónak. HEGEDŰS ATTILA egy újabb írásában összegzi a fentebb említett érveket és ellenérveket, majd SZINNYEI, BERCZKI és RÉDEI elképzeléseit különböző szempontból rangsorolja is. Ő a legmeggyőzőbbnek RÉDEI KÁROLY elméletét véli, aki a **velel*-ből magyarázza a rag eredetét, és a következőképpen ír róla: „hangtanilag kifogástalan,

alakitanilag meggyőző (*vele-l* „zsugorodása”), jelentésanilag kifogástalan, tipológiailag és területi elterjedés tekintetében: ha nem is kifogástalan minden szempontból, mégis inkább meggyőző, mint nem” (2010: 82).

Itt kell utalnunk végül KOROMPAY KLÁRA véleményére is, aki a todalékelem sokféle alakú változata közül történetileg a legkorábbi formának a *-val/-vel* variánst tekinti (pontosabban a palatális *-vel* formát), s munkájában egyértelműen az agglutinációval való alakulás elméletét támogatja, minden esetben az ilyen módon keletkezett határozóragokkal kapcsolatban említve meg a *-val/-vel* elemet is (KOROMPAY 1991: 289). A 2018-ban megjelent magyar nyelvtörténeti kézikönyv morfématörténeti fejezetében SÁROSI ZSÓFIA is az önálló szóból alakult ragok közt tárgyalja a *-val/-vel* elemet, más lehetőséget nem is említve (2018: 152).

Összességében úgy látom, hogy a *-val/-vel* ragnak az önálló szóból agglutinációval történő létrejöttét alapvetően két körülmény miatt tartják valószínűnek a szakemberek: egyrészt a névmási határozósók megléte miatt, másrészt az egyes mai nyelvjárásokban jelentkező illeszkedetlen formák miatt. Az összes többi érv közel sem olyan nyomós tekintve, hogy az *-l* ablativusragból való származtatás esetén is könnyedén magyarázhatók. Mindezekre azonban majd akkor térek ki, ha a másik felfogást is bemutattam.

3. A másik meghatározó elképzelés szerint a mai *-val/-vel* határozórag az ősi primer *-l* ablativusragból jött létre, a rag előtti tövégi magánhangzóval való összekapcsolódás után. E vélemény értelmében a határozórag *v*-je egyszerű hiátustöltői funkcióban állt eredetileg. Ez az elképzelés olyan – már fentebb is említett – adatokon alapul, ahol a szó végén az *-l* előtt csupán vokális áll, s hiányzik a $\beta > v$ hang akár még két magánhangzó közötti helyzetben is (HB. *halalaal*, ÓMS. *buol*, *kynaal*, KTSz. *fyal*) (BENKŐ 1980: 226). Az elmélet egyik meghatározó képviselője MÉSZÖLY GEDEON volt, aki érvelésében arra hivatkozott, hogy a három legrégebbi nyelvemlékünkben a *v* nem található meg ebben a todalékelemben, ráadásul hiányoznak a magyar nyelvből azok a lexémák (vagy azok bármilyen származékai), amelyeket a határozórag önálló szói előzményeként fölvetettek a szakemberek. Kiemeli ezek mellett azt is, hogy az *-l* ablativusragnak önmagában is van eszközhatározói szerepe, ahogyan az a $\beta\bar{a}yl$ esetében is tapasztalható (MÉSZÖLY 1930: 79 lásd még BERRÁR 1957: 31, BÁRCZI 1982: 96–97). Mindezen érvekre támaszkodva a tárgyalt határozóragot a tövégi magánhangzóval egybetapadt ablativusi *l*-ből magyarázza, amely elsődlegesen **házal*, **hadal*, **emberel* stb. formában kapcsolódhatott az alapszóhoz.

A todalékelem hangalakjának további alakulására vonatkozóan két lehetséges utat vázol fel MÉSZÖLY GEDEON. Az egyik lehetőség szerint a todalékelem előtt álló mássalhangzó gemináció következtében megkettőződött, így alakultak

ki a ma is ismeretes formák: *házzal, haddal, emberrel*. A másik lehetséges út pedig, amit az elem a fejlődés során bejárt, az lehetett, hogy a fent említett eredeti alakokból a nyelvérzék az *-al/-el*-t érzékeltte ragként, ezt elvonta, majd más magánhangzós tövekhez hozzákapcsolta, pl. *fáal, haláláal, kegyilméel*. A két érintkező magánhangzó között fellépő hiatusos helyzet megszüntetésére hiatus-töltő (az ő szóhasználatával: hangréstoldó) *h* (χ) (*kegilmehel, scemehel*), *v* (β), illetve bizonyos nyelvjárásokban talán *j* (pl. *valamijel*) hangok kerültek be a szavakba (MÉSZÖLY 1933: 212, vö. még BÁRCZI 1982: 96–97). A névmási határozószerű alakokat MÉSZÖLY a következőképpen magyarázza: **teü, *öü* névmásokhoz járult az *-l* ablativusrag: **teüel, *öüel* > **tevel, *övel* > *teveled, övele* (BÁRCZI 1982: 97).

Fontos érvként MÉSZÖLY rokon nyelvi párhuzamokra is rámutat. Kifejti, hogy a vogulban is különbség van a 'kézzel', illetve a 'kéz segítségével' jelentésű alakok között, így az utóbbiból nehezen alakulhatna ki a már korábban bemutatott módon a mai *-val/-vel* határozórag. A vogul *kātél* és a magyar *kézzel* szavakban azonos határozóragok találhatók meg, egyetlen eltérés a két alak között csupán az, hogy a „magyar alakokban a *tő* végső mássalhangzója két magánhangzó között megkettőződött” (MÉSZÖLY 1930: 78).

Ezzel az állásponttal ért egyet alapvetően BERRÁR JOLÁN is, s az elképzelést szélesebb kontextusba ágyazza. Hangsúlyozza, hogy a primer ragok egy idő után kevésnek bizonyultak a mind komplexebb jelentések kifejezésére, ezért a primer ragok különböző tövéghangzókkal való összekapcsolódása lehetőséget teremtett bizonyos funkciók elkülönítésére is: például míg az *-on/-en/-ön*: helyhatározó, addig az *-an/-en*: melléknév mellett mód-állapothatározói funkcióban áll. Az *-á/-é* rag esetében azonban nem a tövéghangzó segített elkülöníteni a különböző jelentéseket, hanem a hiatus-töltő (köznyelvben a *v*, bizonyos nyelvjárásokban a *j*). Így az eredeti *-á/-é* helyhatározói funkciót fejezett ki, míg az újonnan alakult *-vá/-vé* állapothatározói jelentésre foglaldott le. E felfogás értelmében ilyen módon jöhetett létre a *-val/-vel* határozóragunk is, az ablativusi *-l*-nek a megelőző magánhangzóval történő egybeolvadása következtében, aminek a használata szintén egy speciális funkcióra, a társ-eszközhatározói jelentéskör kifejezésére szűkült le. Ez először magánhangzós töveken jelent meg, azonban „a XV–XVI. században a *v*-s alak általánosanul, és mássalhangzóra végződő szavakhoz is ezt teszik hozzá: JókK. 11: *labadual*, 31: *bottual*. Ez a változat azonban később újra visszaszorul a geminált mássalhangzós formával szemben (*lábaddal, bottal*)” (BERRÁR 1957: 33). Itt jegyezhetjük meg azt is, hogy az *-l* ablativusragból további más funkciók is kialakultak ilyen módon, ami a tárgyalt rag kialakulásának e lehetőségét ugyancsak támogathatja: számhatározói szerepben (a mai 'szor/-szér/-ször' jelentéstartalommal) szerepel például ez az

elem a HB. *charmul* [χármul] lexémájában, hasonlító határozói szerepet öltött magára viszont az ÓMS. *meezul* [mészül] 'mint a méz' szavában.

A *-val/-vel* kialakulásának ekképpen való magyarázatával kapcsolatban is merültek fel azonban bizonyos ellenérvék. BÁRCZI GÉZA arra a hangtani természetű jelenségre mutat rá például, hogy az *-l*-hez tapadt tövéghangzó mindig alsó nyelvvállású *-a/-e*, holott a középső nyelvvállású (az ő szóhasználatában: középzártságú) tövéghangzó gyakoribb volt, s például jövevényszavakhoz is ez járult. Ez az érv azért nem túl nyomós, mert szép számmal tudunk olyan példákat is idézni, ahol nem alsó nyelvvállású magánhangzó áll az *-l* előtt e morfémban: ÓMS. *buol*, *sirolmol*. Azt pedig, hogy jövevényszavakhoz ez járult-e, elég nehéz lenne a korabeli helyesírás körülményei között megállapítani: abban például, hogy a Halotti beszéd *paradisumut*, *adamut* latin eredetű szóalakjaiban a tövéghangzó éppenséggel *u* vagy *o* volt-e, nemigen tudunk megnyugtató módon állást foglalni.

SZINNYEI és BÁRCZI is utalnak emellett arra a körülményre is, hogy csak e rag esetében történt a szóalakokban gemináció, máshol a rag változatlan formában megmaradt, például nincsenek olyan alakok a nyelvünkben, mint a **házzak*, **házzat* (SZINNYEI 1933: 132, BÁRCZI 1982: 97). Ez a kifogás ugyanakkor nem teljesen mentes az ellentmondásoktól, mivel nem azonos típusú jelenségeket mér egymással össze. A *-val-vel* kapcsolódásában valójában nem feltétlenül valós gemináció történt, hanem a rag *v*-je is hasonulhatott teljesen az előtte álló mássalhangzóhoz (*kéz+vel* > *kézzel*), ahogyan ugyanezt a jelenséget a már említett *-vá/-vé* esetében is megfigyelhetjük (*ház+vá* > *házzá*).

A tövégi magánhangzó státusával kapcsolatban pedig arra hívja fel a figyelmet BÁRCZI GÉZA, hogy az ebben az időben még teljes értékű hangként volt jelen, ezért a nyelvérzék erősen az alapszóhoz tartozónak érezte, nem pedig a toldalékmorfémához (1982: 97). Ez a körülmény nyilvánvalóan nehezítette volna az itt feltételezett alaki változást, azt tudniillik, hogy az eredeti tövéghangzó a járulék részévé vált. Úgy gondolom azonban, hogy a tövégi magánhangzók helyzete éppen ebben az időszakban van a leginkább átalakulóban: abszolút szóvégi helyzetben már eltűntek, toldalékok előtt azonban olykor még ott is megjelennek, ahol a későbbi nyelvünkben nem: HB. *halalut* 'halált', *rezet* 'részt', KT. *bynut* 'bűnt', *ozut* 'azt'.. Az ilyen, átalakulóban lévő elemek esetén pedig az említett változás is könnyebben realizálódhat.

Végül BÁRCZI is megemlíti azt a valóban fontos körülményt, hogy a *-val/-vel* rag egyes nyugati nyelvjárásokban ma nem minden esetben illeszkedik (pl. *kapáve*, *asszonnye*), márpedig ha az *l* előtti magánhangzó tövéghangzó lenne, ilyen semmiképpen sem fordulhatna elő (BÁRCZI 1982: 97).

Ez utóbbi felvetés, csakúgy, mint a névmási határozósók (*velem*, *veled*, *vele* stb.) megléte feltétlenül nyomósabb érvnek mutatkozik a fentebb látottaknál.

Ami a névmási határozószók kérdését illeti, ezek analogikusan is létrejöhetnek a meglévő elemek mintáját fölhasználva. A minták, az analógia szerepe a nyelvi változásokban (közte a morfológiai természetű jelenségeket érintő változásokban) jó ideje széleskörűen elfogadott (lásd ehhez például LADÁNYI 2007, KÁDÁR–SZILÁGYI szerk. 2013), erre alapozva talán nem indokolatlanul vetjük fel annak a lehetőségét, hogy a *-ban/-ben ~ benne*, *-ba/-be ~ bele*, *-ból/-ből ~ belőle*, *-ról/-ről ~ róla*, *-tól/-től ~ tőle* stb. mintájára a *-val/-vel*-nek is kialakulhatott másodlagosan a *velem*, *veled*, *vele* stb. névmási határozószói sora. Ebben a kérdésben tehát nem is annyira a MÉSZÖLYTől adott magyarázat tekinthető a valószínűbbnek, hanem az analógia jelensége.

A nyelvjárások illeszkedetlen alakjaira nem tudok magyarázatot adni, ám úgy ítélem meg, hogy a *kapáve* típusú alakok akkor is nehezen magyarázhatóak, ha a *-val/-vel* határozóagnak a **vel* önálló szóból való származtatását fogadjuk el, hiszen efféle illeszkedetlen formák más (önálló szóból alakult) toldalékelemek kapcsán ugyanezen nyelvjárásban nem jelentkeznek (vagy legalábbis ilyesmire nem utalt a szakirodalom): nincsenek például **házbe*, **kézről* stb. típusú morfológiai szerkezetek.

A két elképzelést PAIS DEZSŐ megkísérelte összebékíteni utalva arra, hogy nincs közöttük feloldhatatlan ellentét. Véleménye szerint mindkét elképzelés helytálló lehet, s a két folyamat egyszerre is bekövetkezhetett: „Még az is elképzelhető, hogy két különböző módon kezdődött meg a rag kialakulása, s csak később kapcsolódtak össze” (1932: 51). Különböző gyökerű és idővel egybesimuló jelenségek a nyelvben természetesen vannak, s elképzelhetők lehetnek ilyenek a morfológia területén is. Az azonban, hogy ebben a konkrét esetben ezt a hipotézist igazolni tudjuk, nem áll módunkban.

4. Én magam a fentebb felsorolt érvek és a konkrét nyelvi adatok alapján a második elképzelés (tehát az *l* ablativusragból való származtatás) mellett teszem le a voksomat. Az érveim a következők: 1. az *-l* ablativusragból további morfémák is alakultak már a korai ómagyar korban; 2. a rokon nyelvi párhuzamok ugyancsak erősítik ezt a származtatást; 3. a korai nyelvemlékekben szereplő alakváltozatok e felfogást követve hangtörténetileg megnyugtatóan magyarázhatóak; 4. az a feltételezett szóalak, amely előzményeül szolgált volna a toldalékelemhez az agglutinációs elképzelés értelmében, nem mutatható ki a magyarban; 5. az ablativusragból származtatás ellen felhozott érvek cáfolhatóak. Minthogy ezekre a körülményekre részletesen is kitértem a fentiekben, a következőkben közülük csupán egyet mutatok be: a vizsgált nyelvemlékek adatait. A nyelvi adatok ugyanis ebben a kérdésben is természetesen a legnyomatékosabb érveket szolgáltatják.

A korai és a kései ómagyar kori nyelvemlékeink adatai az *-l* ablativusragból történő származtatásnak megítélésem szerint semmiképpen sem mondanak el- lent, sőt azt – kronológiai szempontból is – megnyugtatóan alátámasztják.

4.1. A korai kis szövegemlékekben a *-val/-vel* hasonult alakváltozata összesen 3 alkalommal jelenik meg: ÓMS: *ualallal, halallal, fcegegkel* (ez utóbbi sajátos túlkompenzációs jelenség, a magyarázatához lásd pl. BENKŐ 1980: 81–82). A *v* nélküli *-al/-el* variáns is jelen van a korai ómagyar kori szövegemlékek közül a Halotti beszédben és az Ómagyar Mária-siralomban: HB: *halalaal*; ÓMS: *buol, fyaal, kynaal*. Ezek mellett a *-hel* alakváltozat is fellelhető: részint magánhangzóra végződő *tő* után: HB. *kegilmehel*, GyS. *scemehel*; részint mássalhangzós *tő*höz kapcsolódóan: HB: *zumtuchel*. A *-val/-vel* variáns egyedül a Gyulafehérvári sorokban található meg: *zaiual*. Itt fontos kiemelni azt is, hogy a *-val/-vel* lenne az egyetlen olyan önálló szóból alakult rag, amely a Halotti beszédben már biztosan illeszkedik, a többi ilyen módon alakult elem ekkor még egyalakú. Ez a tényező is véleményem szerint a rag különállását mutatja, amellel szólhat, hogy ez a morféma más módon alakulhatott ki.

A Jókai-kódexben ez a határozórag összesen 380 alkalommal jelenik meg, minden esetben illeszkedik, s meglehetősen homogén jelentkezést mutat, amennyiben kizárólagosan *-val/-vel* alakváltozatban fordul elő magánhangzóra és mássalhangzóra végződő szóalakhöz kapcsolódóan egyaránt: 082/15: *elmeuel*, 137/15: *fewuel*, 159/27: *tarsauual*, 003/05: *arczauual*; 044/13: *felelemuel*, 059/25: *neheszeguel*, 048/18: *zamual*, 055/14: *aldomasual*.

Az Apor-kódexben ez a rag összesen 161 alkalommal bukkan fel, ebből 106 alkalommal hasonult formában találjuk meg (065/06: *alazattal*, 055/12: *bakokkal*, 132/16: *zolgaddal*, 054/25: *túzzel*, 108/16: *vizekkel*), 42 esetben magánhangzóra és mássalhangzóra végződő szóhoz kapcsolódóan is *-val/-vel* alakban (093/03: *zemeiduel*; 165/25: *veteleuel*, 117/06: *hirtelenkedeteuel*, 127/24: *feiedelmiuel*, 122/18: *bezedueuel*), és mindössze 8 alkalommal tűnik fel *v* nélküli *-al/-el* alakban (108/14: *vilagal*, 102/20: *vigassagal*, 167/23: *verredel*, 172/10: *testel*, 169/15: *atainkal*). Ez utóbbi példák mögött azonban állhatnak hasonult alakok is, csak a helyesírás bizonytalanságai folytán a jelölési mód ezt nem tükrözteti. Látható tehát, hogy a hasonult alakok mutatkoznak domináns formáknak, noha néhány helyen a változatok használatában némi bizonytalanságot tapasztalhatunk (noha ezek háttérben helyesírási következetlenség is állhat, ismerve a kódexeknek ezt a sajátosságát): 102/20: *vigasagal*, de 141/07: *vigasaggal*. A bizonytalan státusú morfológiai struktúrák mellett ott találjuk továbbá az Ómagyar Mária-siralomból jól ismert *fyrolmol*-féle alakoknak megfelelő szerkezeteket is (igaz, elenyésző számban, csupán 5 alkalommal): 053/12: *hatalmal* (2x), 078/14: *syetelmel*, 104/24: *siralmal*, 137/01: *felelmel*.

A Guary-kódexben a *v* nélküli *-al/-el* alakváltozat csupán 4 alkalommal jelenik meg (pl. 087/09: *vas lancal*), de ezek mögött is gyaníthatunk pusztán helyesírási jelenséget a tényleges hasonult formák sajátos lejegyzéseként. 156 esetben találkozunk a hasonult variánssal, így mindenképpen ez tekinthető a kódexben a domináns alakváltozatnak (011/01: *angalokkal*, 073/03: *bekeseggel*, 064/21: *eleseggel*, 083/12: *halallal*, 054/02: *nappal*, 005/05: *ragalmassaggal*). A *-val/-vel* formát 120 alkalommal találjuk meg szövegmémlékünkben, minden esetben magánhangzóra végződő szóhoz kapcsolódóan (026/15: *bekeuel*, 115/03: *diadalmaual*, 016/13: *iamborsagauual*, 129/11: *orcaual*). Összességében elmondható tehát, hogy a *-val/-vel* határozórag előfordulása gyakori mindhárom kódexünkben, az eredetére vonatkozóan azonban nem tudunk megnyugtatóan állást foglalni pusztán ezen adatok alapján: ez ügyben a korai ómagyar kori szövegmémlékek „beszédesebbek” voltak, amint erre fentebb utaltam.

4.2. Mivel a személyragos határozószók megléte az egyik legerősebb érv a *-val/-vel* morféma *-l* ablativusragból való eredeztetése ellen, így a továbbiakban ezek problematikáját én is részletesebben tárgyalom. Arra vagyok elsősorban kíváncsi, hogy a *-val/-vel* rag különböző alakváltozatainak előbb látott megszólása mellett az egyes forrásokban a *velem*, *veled* stb. személyragos határozószók kronológiájában mutatkoznak-e esetleg olyan szembetűnő jelenségek, amelyek a rag keletkezésének magyarázatát segíthetik. Amennyiben a határozóraggal kapcsolatos személyragos határozószók gyakorisága arányaiban jelentős mértékű eltérést mutat a rag gyakoriságához és a többi (bizonyosan önálló szóból alakult) rag személyragos határozószói származékainak előfordulásához képest, úgy az talán további érvként vehető figyelembe amellet, hogy ezek a formák másodlagosan, analógiával alakultak, s a *-val/-vel* rag kialakulását nem agglutinációval, hanem az *-l* ablativusraggal hozhatjuk kapcsolatba.

Az alábbi táblázatok azt mutatják, hogy a tárgyalt *-val/-vel* határozórag, illetve a morfémához kapcsolódó személyragos határozószók milyen gyakorisággal fordulnak elő a középkori kódexekben. Ehhez a vizsgálathoz három kódex adatait használtam fel: a fentiekben is figyelembe vett Jókai-kódexet (1372 u./1448 k.), az Apor-kódexet (15. század vége, 16. század eleje), illetve a Guary-kódexet (1508 e.). A tárgyalt elemeket ebben az esetben is a többi (önálló szóból lett) határozóragunkkal is összevetve tanulmányozom.

	Jókai-kódex (1372 u./1448 k.)	Apor-kódex (15. század vége, 16. század eleje)	Guary-kódex (1508 e.)
<i>-nak/-nek</i>	744 (1.)	926 (1.)	785 (1.)
<i>-val/-vel</i>	380 (2.)	233 (3.)	218 (3.)
<i>-ban/-ben</i>	378 (3.)	576 (2.)	10
<i>-ra/-re</i>	266	132	163
<i>-ba/-be</i>	134	184	446 (2.)
<i>-ról/-ről</i>	134	68	57
<i>-ért</i>	115	40	58
<i>-tól/-től</i>	85	135	69
<i>-ból/-ből</i>	72	126	104
<i>-hoz/-hez/-höz</i>	37	36	42
<i>-nál/-nél</i>	15	5	13

2. ábra: Határozóragok gyakorisága a kódexekben

A fenti táblázat az önálló szóból alakult határozóragok előfordulási gyakoriságát mutatja az egyes kódexekben, a sorba a *-val/-vel* ragot is beemelve. Látható, hogy a *-nak/-nek* morféma magasan a leggyakoribb mindhárom vizsgált nyelvemlékünkben, a *-val/-vel* elem a Jókai-kódexben a második, a másik két kódexben a harmadik leggyakoribb határozóragnak bizonyult.

Ezzel a képpel érdemes összevetni következő lépésként a személyragos határozószók gyakoriságát. A következő táblázat a kódexekben előforduló személyragos határozószók meglétét mutatja be, amely természetesen összefüggésbe hozható bizonyos mértékig az egyes határozóragok gyakoriságával is. Erre a vizsgálatra azért van szükség, mert ahogyan az előzőekben ezt részletesen is tárgyaltam, a személyragos határozószók mint nyelvi elemek az agglutinációval alakult morfémák sajátjai. Munkahipotézisként ezért arra gondolhatunk, hogy amennyiben e téren mutatkoznak olyan jelenségek, amelyek valamilyen módon a *velem*, *veled*, *vele* stb. alakok különállását mutatják, az fontos támpont lehet számunkra a további következtetések levonásához.

	Jókai-kódex (1372 u./1448 k.)	Apor-kódex (15. század vége, 16. század eleje)	Guary-kódex (1508 e.)
<i>neke-</i>	47	34	111
<i>hozzá-</i>	25	7	17
<i>vele-</i>	18	6	21
<i>benne-</i>	10	6	16
<i>tőle-</i>	6	5	7
<i>rá-</i>	5	3	24
<i>érte-</i>	4	0	5
<i>róla-</i>	3	2	10
<i>belől-</i>	3	4	7
<i>nála-</i>	2	2	3
<i>belé-</i>	1	4	2

3. ábra: Személyragos határozószók gyakorisága a kódexekben

Mindhárom kódexben a *-nak/-nek* raghoz kapcsolódó *nekem, neked* stb. alakok fordulnak elő a legnagyobb számban, pl. JókK. 011/13: *neked*, 015/03: *nekem*; AporK. 130/22: *nekem*, 080/10: *nekik*; GuaryK. 003/13: *neki*, 020/20: *nekik*. Megjelennek a *-val/-vel* határozóragból alakult *velem, veled* stb. határozószók is, ugyancsak a leggyakoribb elemek között jelentkezve, pl. JókK. 009/26: *vele*, 011/12: *velem*, 143/02: *veled*; AporK. 152/08: *veled*, 152/08: *ve-lünk*; GuaryK. 013/11: *vele*, 133/08: *veled*, 111/10: *velem*. Az előfordulás arányait tekintve azonban a *velem, veled* stb. elemek nagyobb mértékben maradnak le a *nekem, neked* stb. származékoktól, mint amit a határozóragok esetében láthatunk, s ez talán nem véletlen. De mielőtt ennek a körülménynek túlzott jelentőséget tulajdonítanánk, érdemes még egy szempontot figyelembe venni, s a három táblázatot együtt értékelve megkísérelni bizonyos tanulságok levonását.

4.3. A személyragos határozószók kialakulásának egyik fázisaként mutatott rá a szakirodalom a személyes névmás + személyragos határozószó típusú összetételekre. Ezeket ezért a nyelvemlékekben külön is megvizsgáltam. A vizsgálatok azt mutatták, hogy a *velem, veled* stb. alakváltozatai jóval kisebb gyakorisággal fordultak elő, mint jó néhány másik morféma. A Jókai-kódexben és az Apor-kódexben is csupán a hatodik leggyakoribb elemnek mutatkozik, míg a Guary-kódexben a negyedik helyen szerepel, pl. JókK. 038/02: *te veled*, 009/20: *ewuele*; AporK. 096/21: *en velem*, 083/07: *te veled*; GuaryK. 088/07: *en velem*, 109/14: *te veled*.

	Jókai-kódex (1372 u./ 1448 k.)	Apor-kódex (15. század vége, 16. század eleje)	Guary-kódex (1508 e.)
<i>neke-</i>	30	55	58
<i>hozzá-</i>	23	12	8
<i>tőle-</i>	15	26	11
<i>benne-</i>	9	43	12
<i>érte-</i>	9	5	0
<i>vele-</i>	8	16	9
<i>róla-</i>	6	6	4
<i>rá-</i>	5	19	2
<i>nála-</i>	2	3	5
<i>belől-</i>	0	4	2
<i>belé-</i>	0	19	0

4. ábra: Névmás + személyragos határozószó típusú összetételek

Ezt az összevetést azért tartom kulcsfontosságúnak, mert ez a típusú összetétel a személyragos határozószók alakulásának egy jelentős stádiuma, amelyen az ilyen módon alakult morfémák mindegyike keresztülmegy. Emellett azért is jelentős, mert ezen a ponton mutatkozik meg leginkább a *-val/-vel* rag különállása is. A *velem, veled* stb. elem kivételével ugyanis a névmás + határozószós összetételek gyakoriságának sorrendje majdnem teljesen megfelel a személyragos határozószók gyakorisági sorrendjének. A névmásos alakváltozatoknál azonban ennek a morfémának a gyakorisága feltűnően alacsonyabb mutatót jelez. Ez megítélésem szerint összefüggésben lehet azzal az elképzeléssel, mely szerint a *-val/-vel* rag kapcsán a személyragos határozószó másodlagosan, analógiával alakult, s ha ez így van, akkor ez a köztes stádium nem is volt meghatározó az elem alakulási folyamatában. Az a körülmény, hogy mégis kialakultak ilyen típusú összetételek e rag kapcsán is, nézetem szerint szintén az analógiával magyarázható.

4.4. A személyragos határozószók meglétét, illetve gyakoriságát mintegy kontrollanyagként (és a kódexek igen fontos kronológiai előzményeként) a korai kis szövegemlékekben is feltérképeztem. Személyragos határozószó ebben a négy szövegemlékben mindösszesen 13 alkalommal fordul elő, ebből a *nekem, neked* stb. alakváltozatai a leggyakoribbak, ezek 8 alkalommal tűnnek fel (pl. HB. *neki*, KTSz. *nekünk, neki*), a *benne-* 3 alkalommal (pl. KTSz. *benne*), a *tőle-* és az *érte-* pedig 1-1 alkalommal jelenik meg (ÓMS. *tuled*, HB. *érüttē*). Az alacsony előfordulási arányok magyarázhatók a nyelvemlékek rövid terjedelmével, illetve azzal a körülménnyel, hogy a határozóragok alakulása is a kezdeti

stádiumban volt még ebben az időszakban. A *velem, veled* stb. határozószó nem jelenik meg ezekben a forrásokban egyáltalán, annak ellenére sem, hogy a *-val/-vel* határozórag a Halotti beszéd és könyörgésben, illetve az Ómagyar Mária siralomban is gyakoribb todalékelem még annál a *-nak/-nek* morfémánál is, amely a kódexek korában már kimagaslóan a legtöbbször előforduló határozórag.

Az itt látottakat persze érdemes lehet még szélesebb kontextusban vizsgálni, és a 15-16. századi kódexekben általában is feltérképezni az egyes elemek gyakoriságát, hogy minél pontosabb kronológiai kép tárulhasson elénk. Összességében viszont már az eddigiek alapján is úgy látom, hogy a társ-eszközhatározó *-val/-vel* ragja jó eséllyel nem tartozik az agglutinációval keletkezett ragjaink közé, hanem ennek kialakulásában az *-l* ablativusrag játhatszott inkább szerepet. Talán ezzel (ti. a keletkezéstörténeti háttérrel) állhat összefüggésben az is hogy például a Halotti beszédben a társ-eszközhatározó ragján kívül nincs egyetlen biztosan illeszkedő határozóragunk sem.

Azért tartottam ugyanakkor fontosnak e todalékelem részletes tárgyalását az agglutinációval is összefüggésben, mert azt is lényegesnek gondolom, hogy egy-egy nyelvi jelenség, nyelvi kategória köréből (jelen esetben az agglutinációval keletkezett határozóragok közül) kiiktassunk olyan elemeket, amelyek vélhetően más utat járhattak be. A dolgozatomban az egyes elképzelések mellett és ellen felhozott érvek azt is jelzik, hogy a határozórag keletkezése körüli vita egyelőre nem jutott nyugvópontra, hiszen továbbra is mutatkoznak olyan vizsgálati lehetőségek, amelyek a mérleg nyelvét egyik vagy másik elképzelés irányába billenthetik el. A mérleg nyelvét pedig az itteni analízis véleményem szerint inkább az ablativusragból való alakulás felé mozdította el.

Összességében pedig arra mutathatunk rá, hogy a fentebb tárgyalt két morféma megítélésének bizonytalansága a mai napig érzékelhető, ezeknek az elemeknek a státusza nem tisztázott megnyugtatóan. A velük kapcsolatos, új szempontokat és vizsgálati módszereket, forrásokat figyelembe vevő kutatás mindenképpen indokolt és hasznos lehet a pontosabb kép kialakítása érdekében. Ehhez kívántam a dolgozatommal én magam is hozzájárulni néhány megfigyelés megfogalmazásával.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1955. *Bevezetés a nyelvtudományba*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1969. A -nak/-nek rag eredetéhez. *Magyar Nyelv* 65: 417–421.
- BÁRCZI GÉZA 1982. *A Halotti beszéd nyelvtörténeti elemzése*. Budapest, Akadémiai kiadó.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemélei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BERECZKI GÁBOR 2001. A -val/-vel rag eredete. *Magyar Nyelv* 97: 206–209.
- BERRÁR JOLÁN 1957. Egy fejezet a -ból/-ből rag fejlődéstörténetéből. In: *Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 4–21.
- BERRÁR JOLÁN 1957. *Magyar történeti mondattan*. Budapest, Tankönyvkiadó. 30–33.
- BERRÁR JOLÁN 1967. (A) A viszonyító eszközök története. a) A névszók paradigmája.) A névszóragok. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN: *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó. 403–413.
- GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS 1914. *Magyar etymológiai szótár* III. füzet. MTA, Budapest.
- HAADER LEA–KOC SIS RÉKA 2014. A kódex története. In: *Apor-kódex*. Régi Magyar Kódexek 33. Budapest, Székely Nemzeti Múzeum–OSZK–ELTE. 25–31.
- HEGEDŰS ATTILA 2006. A -val/-vel rag eredetéhez. *Magyar Nyelv* 102: 459–60.
- HEGEDŰS ATTILA 2010. Mi a legvalószínűbb? Kísérlet a -val/-vel rag eredetének meghatározására. *Magyar Nyelv* 106: 78–83.
- HONTI LÁSZLÓ 2007. Hozzászólás a -val/-vel rag eredetéhez. *Magyar Nyelv* 103: 73–77.
- HUNFALVY PÁL 1866. A lapp nyelv. *Nyelvtudományi Közlemények* 5: 286–320.
- JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL 1994. *A Guary-kódex ábécérendes adattára*. Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 6. Debrecen, Magyar nyelv tudományi Tanszék.
- JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL 1997. *Az Apor-kódex ábécérendes adattára*. Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 7. Debrecen, Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- JAKAB LÁSZLÓ 2002. *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék szótárszerű feldolgozásban*. Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 10. Debrecen, Magyar Nyelvtudományi Intézet.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2006. Megjegyzések a -val/-vel rag eredetvitájához. *Magyar Nyelv* 103: 460–463.

- KÁDÁR EDIT–SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk. 2013. *Analógia és modern nyelvleírás*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- KLEMM ANTAL 1928–1942. *Magyar történeti mondattan*. (é. n., h. n. Pécs)
- KOROMPAY KLÁRA 1991. A névszóragozás. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó. 284–318.
- KOROMPAY KLÁRA 1992. A névszóragozás. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó. 355–410.
- LADÁNYI MÁRIA 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- LÁZS SÁNDOR 2009. Guary-kódex. In: MADAS EDIT szerk. „*Látjátok feleim...*”. *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 274.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1953. *A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MADAS EDIT 2009. Apor-kódex. In: MADAS EDIT szerk. „*Látjátok feleim...*”. *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 261.
- MÉSZÖLY GEDEON 1930. A vogul vuil névutónak és változatainak eredete. *Magyar Nyelvőr* 59: 77–80.
- MÉSZÖLY GEDEON 1933. Fialim, szeressétek egymást. *Magyar Nyelv* 29: 212–218.
- PAIS DEZSŐ 1932. Syrolmol sepegyk. *Magyar Nyelv* 28: 47–51.
- RÉVAI MIKLÓS 1806. *Elaboratior grammatica Hungarica... Stvdio, et opera Joannis Nicolai Révai I–II*. Pestini.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003a. (Az ősmagyar kor. Morfémátörténet. A ragok.) A névszóragok. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Budapest, Osiris Kiadó. 169–172.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003b. (Az ómagyar kor. Morfémátörténet. A ragok.) A névszóragok. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Budapest, Osiris Kiadó. 368–371.
- SÁROSI ZSÓFIA 2018. Morfémátörténet. In: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 152–153.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 2002. Rag vagy névutó? (A Jókai-kódex *-balól/-belől* toldalékaihoz). In: *A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372u.)*. Debrecen. 105–115.
- SIMONYI ZSIGMOND 1886. A magyar névrágos. *Magyar Nyelvőr* 15: 436.
- SIMONYI ZSIGMOND 1892. *A magyar határozók II*. Budapest, MTA.

- SZINNYEI JÓZSEF 1900. A -vel rag eredete. *Nyelvtudományi Közlemények* 30: 230.
- SZINNYEI JÓZSEF 1926. II. Alaktan. *Magyar Nyelv* 22: 258–259.
- SZINNYEI JÓZSEF 1933. Még egyszer a -val, -vel rag eredetéről. *Magyar Nyelv* 29: 129–142.
- TESz. = BENKŐ LORÁND szerk.: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- ZSILINSZKY ÉVA 1991. A névutók raggá válása. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó. 455–456.
- ZSILINSZKY ÉVA 1992. A névutók. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó. 696–715.